

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ



НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 1(24)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2010

УДК 330-339:321.7;159.9
ББК 65.9.(4УКР)29-2я43
М58

Редакційна колегія

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф. — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Савевич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Піла В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф.

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М., д-р іст. наук, Піляєв І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 1 від 27 січня 2010 р.)

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подоляка А. М., д-р юрид. наук, Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

Наукові праці МАУП / Редкол.: В. Б. Захожай (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. —

К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2010. — Вип. 1(24). — 312 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з економічних і психологічних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/6 від 14 червня 2007 р.).

ББК 65.9.(4УКР)29-2я43

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2010
© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2010

ЗМІСТ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	5	Палиця О. В. <i>Моніторинг ринку праці як складова системи державної діагностики попиту та пропозиції робочої сили</i>	83
Яценко А. В. <i>Моделювання впливу інвестицій та інновацій на збалансованість темпів та пропорцій економічного зростання</i>	5	Посвистак О. М. <i>Система менеджменту якості в діяльності університетської бібліотеки: орієнтир на користувача</i>	90
Поканевич Ю. В. <i>Особливості поняття “управлінське рішення” в системі менеджменту торговельного підприємства</i>	14	Рябцева Н. О. <i>Динаміка чисельності дітей-сиріт залежно від соціально-економічних факторів в Україні</i>	95
Шконда В. В., Кальянов А. В. <i>Системна концептуальна модель розвитку корпоративної культури</i>	20	Недашковська Н. В. <i>Особливості постачання, використання, обліку та звітності АРВ-препаратів у лікувальних закладах України</i>	99
Дікарев О. І. <i>Стратегії економічної дипломатії в контексті політики енергетичної диверсифікації в регіоні Чорного-Каспійського-Балтійського морів</i>	28	Затулко А. В. <i>Сучасний момент і фактори, що впливають на діяльність морських торговельних портів України</i>	106
Мельник П. П. <i>Упровадження системи екологічного менеджменту й аудиту в аграрне виробництво</i>	35	Єсаулов Ю. В. <i>Історичні особливості формування податкової системи в Україні</i>	112
Терно В. В. <i>Пріоритети стратегії перетворень банківської системи перехідного періоду</i>	41	Гараханлу Фарназ <i>Двостороннє співробітництво України з Ісламською Республікою Іран у стратегічно важливих галузях економіки</i>	117
Новохатня Ю. В., Юсеф Н. Н. <i>Сучасні зовнішньоекономічні відносини країн Близького Сходу</i>	45	Рено С. А. <i>Економічні тенденції та стратегії розвитку в світовій індустрії розкоші</i>	120
В. С. Рижиков <i>Економічна культура юриста як проблема розвитку ринкових відносин</i>	52	Бердянська, А. В. Товт О. М. <i>Сучасні моделі іпотечного ринку провідних країн світу</i>	125
Левківський І. І. <i>Синдиковане кредитування українських банків під час світової фінансової кризи</i>	56	Грозов Г. Д. <i>Досвід зарубіжних країн щодо державного управління розвитком соціально-економічної інфраструктури</i>	134
Задорожний В. П., Наумчук О. В. <i>Вплив глобалізації на світову економічну систему та державне управління інвестиційними процесами</i>	62	Оболенцев М. И. <i>Проблеми організації системи управління качеством бизнес-процессов на підприємстві</i>	143
Зіньковський С. В. <i>Методи регулювання торговельних відносин між країнами</i>	70	Ейсмонт В. В. <i>Роль регіонального рівня в системі державного управління зовнішньоекономічною діяльністю</i>	149
Винник О. В. <i>Умови праці як мотиватор зайнятого населення регіону до продуктивної праці</i>	77		

Кім Л. С. Стратегічний підхід до управління персоналом підприємства.....	155	Каріда В. А. Соціально-психологічні особливості релігійного свідомості в сучасному суспільстві.....	236
Гроздановска Г. В. Інформаційне забезпечення оцінки фінансового стану підприємств Болгарії	163	Смирнова Т. К. Поняття та критерії ефективної діяльності психолога.....	241
Дукоскі С. Соціально-економічні наслідки функціонування тіньового сектору в системі національних економік Республіки Болгарія та України.....	169	Бойчук І. І. Психологічні детермінанти музично-педагогічної діяльності майбутніх учителів музики	246
Крстев Александар Визначення інформації та її значення в сучасних умовах розвитку економіки Болгарії та України.....	178	Глушко Л. О. Гендерна ідентичність у школярів як предмет психологічного аналізу	252
Корона С. О. Змістове структурування національної безпеки.....	183	Коссек М., Беседа С. М. Типологія мотивацій, методів та засобів сучасного тероризму	258
Будяков М. О. Засоби державного стимулювання зовнішньоекономічної діяльності	188	К. Є. Кузьменко До питання про генезис та вплив психологічних бар'єрів у процесі навчання.....	265
Вихристюк О. С. Методичні підходи до вимірювання економічної безпеки підприємства	194	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	270
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	201	Медвідь Я. Ф. Страховання в Україні: нормативно-правове забезпечення	270
Медвідь Ф. М. Енергетична безпека України: становлення національної стратегії.....	201	Шевченко (Литвинова) Н. М. Поняття правової держави: підходи та визначення змісту.....	276
Селезньова О. А. Енергетична політика Європейського Союзу	207	Рудик Я. А. Функціонування судової влади в процесі забезпечення конституційних прав людини	281
Багдасарян А. А. Поняття інформаційної сфери в системі державного управління	213	Глієвські А. Б. Розвиток інституту припинення міжнародних договорів у сучасному міжнародному праві.....	286
Баклагов Ю. Б. Формування основ місцевого самоврядування та перспективи їх розвитку в Україні	219	Акифі Б. А. Механізми розвитку правових позицій Європейського суду з прав людини в тлумаченні інституту права власності	292
Мусали Ерол Салех-оглу Дилеми політичної модернізації на пострадянському просторі на прикладі Російської Федерації.....	225	Коломієць О. А. Інститут подвійного громадянства (біпатризму) у міжнародному праві: проблеми і перспективи	296
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	230	Ібрагімов Абіл Самаддін огли Становлення та розвиток міжнародно-правових засад регулювання соціальних відносин в європейському регіоні	302
Барішева О. І. Особливості копінгової поведінки викладача вищого навчального закладу з позицій екопсихологічного підходу.....	230	Відомості про авторів	308

УДК 368: (094.9)

Я. Ф. МЕДВІДЬ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

СТРАХУВАННЯ В УКРАЇНІ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 270–275

Досліджено становлення нормативно-правового забезпечення страхування як виду господарської діяльності в Україні.

У сучасних умовах серед важливих питань, що постають перед суспільством і державою, за умов розвитку ринкових відносин, приватизації державної власності, поширення підприємницької діяльності, скорочення частки державних структур у покритті збитків, пов'язаних із виробничою діяльністю чи з інтересами громадян, потреба у страхуванні зростатиме, а у сферу страхових відносин втягуватимуться нові об'єкти й суб'єкти.

Процес визнання України державою з ринковою економікою забезпечує істотне зростання ролі страхування в суспільному відтворювальному процесі. При централізованій системі управління народним господарством страхова діяльність не могла посісти належного їй місця в економіці країни і суспільних відносинах. Розширення ринкових відносин підвищує роль і значення страхової діяльності не лише в державі, а й у господарській сфері, і тому страхування слугує важливим чинником стимулювання виробничої активності та створює нові стимули зростання продуктивності праці.

У процесі життєдіяльності людина постійно перебуває під впливом різноманітних шкідливих факторів: хвороб, нещасних випадків, дорожньо-транспортних пригод, стихійних лих тощо. Разом

з тим у житті людини можуть мати місце певні події, які не носять шкідливого характеру, але з настанням яких виникає необхідність у додатковій матеріальній допомозі: досягнення пенсійного віку, вступ до навчального закладу, одруження та ін. Здійснення підприємницької діяльності також пов'язане із постійною загрозою втрат матеріального характеру. У таких випадках виникає нагальна необхідність у забезпеченні інтересів фізичних та юридичних осіб внаслідок настання тих або інших подій. Захист їх інтересів може забезпечуватися за допомогою різних інструментів, серед яких особливе місце займає страхування. Страхування є універсальним засобом, спрямованим на усунення (або, у крайньому разі, мінімізацію) негативних (небажаних) наслідків, зумовлених різними причинами.

Економічна сутність страхування полягає в розкладенні збитків, заподіяних одній особі, серед якомога більшого кола суб'єктів, для кожного з яких окремо матеріальні втрати ледь відчутні, а становище потерпілого відновлюється швидко і достатньо повно. З цієї точки зору страхування виступає у вигляді системи перерозподільчих відносин його учасників шляхом формування за рахунок їх грошових внесків цільового фонду,

призначеного для відшкодування можливих надзвичайних та інших втрат, надання грошової допомоги або накопичення грошових коштів.

Під час проведення аналізу основних аспектів здійснення страхової діяльності в Україні особливу увагу необхідно приділити питанню правового регулювання цієї діяльності. Так, з огляду на те, що страхова діяльність — це врегульована нормами права господарська діяльність страхових організацій з надання страхових послуг за рахунок сформованих страхових фондів, що здійснюється на підставі ліцензії, як правило, з метою отримання прибутку — можна сказати, що сьогодні правове забезпечення страхування становлять прийняті законодавчі та нормативні акти, що регулюють страхову діяльність як у цілому, так і за окремими її напрямками.

Система правового регулювання страхової діяльності містить норми, визначені [9, 45]:

- Конституцією України;
- міжнародними угодами, які підписала й ратифікувала Україна;
- Цивільним кодексом України;
- законами та постановами Верховної Ради України;
- указами та розпорядженнями Президента України;
- декретами, постановами та розпорядженнями Уряду України;
- нормативними актами (інструкції, методики, положення, накази), які ухвалено міністерствами, відомствами, центральними органами виконавчої влади та зареєстровано в Міністерстві юстиції України;
- нормативними актами органу, який згідно із законодавством України здійснює нагляд за страховою діяльністю;
- нормативними актами органів місцевої виконавчої влади у випадках, коли окремі питання регулювання страхової діяльності було делеговано цим органам за рішенням Президента або Уряду України;
- окремими нормативними актами колишнього Радянського Союзу та УРСР, які не було відмінено законодавством незалежної України.

Відповідно до Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 р., виключно законами України встановлюються засади створення й функціонування фінансового ринку (1, ст. 92), а згідно із Законом України “Про Кабінет Міністрів України” Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення фінансової політики [5]. Отже, Конституція Ук-

раїни та Закон України “Про Кабінет Міністрів України” встановили загальні норми правового регулювання фінансової політики, однією зі складових якої є забезпечення розрахунку страхової справи.

Варто зауважити, що законодавче регулювання страхової діяльності в Україні має певну історичну специфіку, яка відчутно позначається на всій системі правового забезпечення.

Так, екскурс періодами розвитку страхової діяльності варто розпочати з того, що в колишньому Радянському Союзі не було базового закону, який регулював би порядок здійснення страхової діяльності. Оскільки страхову діяльність здійснювали виключно установи Держстраху та Індержстраху, що не мали повністю самостійного статусу, то не було потреби визначати законодавчі норми стосовно прав та обов’язків цих суб’єктів. Окремі аспекти страхової діяльності регулювалися Постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, нормативними документами Держстраху СРСР та Укрдержстраху.

Протягом 1992–1993 рр. у більшості незалежних держав, які утворилися після розпаду колишнього СРСР, було ухвалено законодавчі акти з питань страхування.

У 1992 р. Укрдержстрах за участю провідних страхових компаній, утворених у період 1990–1992 рр., подав до Кабінету Міністрів України перший проект Закону “Про страхування”, спрямований на узгодження позицій кількох причетних до страхової справи міністерств і відомств. У грудні 1992 р. цей проект після узгодження повторно було внесено на перегляд Кабінету Міністрів України. Оскільки згідно з рішенням Верховної Ради України в цей період Уряд дістав право видавати декрети, які мали статус законів, зазначений проект було прийнято як декрет у травні 1993 р.

Декрет Кабінету Міністрів України “Про страхування” став фактично першим базовим законодавчим актом, який забезпечив системне правове регулювання страхової діяльності. Цей Декрет визначив базові терміни й поняття, пов’язані зі страховою діяльністю (ринком страхових послуг).

Декрет “Про страхування” міг розглядатися лише як проміжний законодавчий акт. Головний його недолік полягав у тому, що тут було зроблено спробу поєднати суперечливі положення: з одного боку, “держстрахові” принципи здійснення страхової діяльності, що базувалися на планово-адміністративній економіці, а з другого — прин-

ципи страхування в умовах ринку. Наприклад, Декрет передбачав здійснення страхових виплат за рахунок страхових резервів, що відповідало ринковим принципам, не визначаючи фінансового механізму формування цих резервів, і суто адміністративно обмежував перераховування до резервів 50 % страхових платежів. Окрім того, Декрет надто ліберально забороняв державі втручатися в діяльність страхових організацій, а водночас визначав державний орган, відповідальний за стан розвитку страхового ринку. І таких суперечностей було немало.

Отже, з розвитком ринкової економіки в Україні постала потреба ухвалити новий законодавчий акт, який повністю врегулював би як понятійний апарат, так і порядок здійснення страхової діяльності (давно застосовуваний у розвинутих країнах).

7 березня 1996 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про страхування”, який є головним законодавчим актом у цій галузі в нашій державі [4].

Закон України “Про страхування” має 5 основних розділів.

У першому розділі встановлюється головний понятійно-термінологічний апарат: визначаються такі базові поняття, як страхування, страховики, страхувальники, об’єкти і види страхування, форми страхування, страхові ризики і страхові випадки, страхова сума, страхове відшкодування, страхові платежі і тарифи, співстрахування, перестрахування, об’єднання страховиків, страхові агенти та страхові брокери та ін.

Центральне місце в цьому розділі посідають норми, що визначають вимоги до страховика під час його створення та реєстрації, а також порядок здійснення обов’язкового страхування. Зокрема, цим Законом в Україні встановлюється особливий механізм, коли види обов’язкового страхування можуть визначатися лише цим Законом, а не іншими законодавчими актами. При цьому Кабінетові Міністрів України надається право регулювати порядок проведення кожного виду обов’язкового страхування за умови, що цей вид передбачено Законом [4].

Другий розділ Закону регулює порядок проведення страхування: визначає вимоги до договорів і правил страхування й відповідної валюти, встановлює обов’язки страховиків і страхувальників у кожній конкретній ситуації. Важливість законодавчих норм, передбачених цим розділом, полягає у тому, що вони з максимальною повнотою відбивають особливості договірних відносин, прав та

обов’язків сторін у сфері страхування. Фактично конкретизуються загальні норми цивільного права у цій сфері.

Третій розділ визначає умови забезпечення платоспроможності страховиків і має дуже важливе значення. Саме тут зазначається фінансовий механізм здійснення страхової діяльності, встановлюються певні обмеження щодо можливості прийняття зобов’язань і визначаються загальні принципи аудиту страховика. Важливими статтями цього розділу є ті, де йдеться про порядок формування та види страхових резервів як технічних, так і зі страхування життя. Ряд статей регулює питання, що стосуються створення гарантійних фондів, порядку обліку та звітності.

Четвертий розділ визначає принципи державного нагляду за страховою діяльністю. Цим розділом визначено орган, що здійснює державний нагляд за страховою діяльністю (нині цю роботу виконує Міністерство фінансів України), і встановлено його права та функції. У цьому розділі наведено порядок ліцензування страхової діяльності, що забезпечує правове регулювання роботи страховиків на страховому ринку. Закон конкретизує, зокрема, особливості ліквідації, реорганізації та санації страховиків, що дає змогу контролювати їх після того, як вони припиняють свою діяльність.

Завершальний, п’ятий, розділ передбачає регулювання таких загальних моментів, як врахування міжнародного права, порядок та етапи застосування певних норм та ін. [4].

Регулювання порядку укладання договорів страхування та порядку відшкодування матеріальної шкоди відображено у Цивільному кодексі України. Так, у ст. 979 Цивільного кодексу визначено сутність договору: “За договором страхування одна сторона (страховик) зобов’язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, зазначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов’язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору” [3]. Також Цивільним кодексом визначаються предмет, форми, істотні умови, момент набрання чинності, сторони договору страхування, особливості укладання договору страхування на користь третьої особи, співстрахування, перестрахування, страхові виплати та відповідальність (відшкодування юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою; відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки; відшкодування шкоди, завданої

внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки; відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого; відшкодування шкоди особою, яка застрахувала свою цивільну відповідальність), а також умови припинення договору страхування, недійсності договору страхування.

Подібне визначення договору страхування закріплене і в ст. 354 Господарського кодексу України: “За договором страхування страховик зобов’язується у разі настання страхового випадку здійснити страхову виплату страхувальнику або іншій особі, визначеній страхувальником у договорі страхування, а страхувальник зобов’язується сплачувати страхові платежі у визначені строки та виконувати інші умови договору” [2, 187].

Із прийняттям Закону України “Про страхування”, Кабінет Міністрів прийняв низку нормативно-правових актів, зокрема постанов і розпоряджень, що регулюють окремі питання здійснення страхової діяльності.

Так, окремою постановою Уряду визначено порядок регулювання системи перестрахування в Україні. Зокрема, передбачається, що страховик, перестраховуючи в нерезидента свої зобов’язання, має зважати на певні обмеження, а саме: він може здійснювати таке перестрахування лише за наявності в нерезидента ліцензії від свого вітчизняного органу страхового нагляду, за відсутності порушень протягом певного часу та в разі виконання низки інших вимог [6].

Прийнято також постанову Уряду стосовно правового регулювання діяльності посередників — брокерів та агентів на страховому ринку. Насамперед передбачаються певні вимоги щодо реєстрації брокерів, обмеження діяльності посередників, зокрема щодо можливості прийому коштів страхувальника на власний рахунок, термінів укладання договору страхування з боку посередників, деяких інших моментів [7].

Окремою постановою Уряду визначено особливості функціонування товариств взаємного страхування [8].

Важливе місце у системі законодавства про страхову діяльність належить Правилам страхування, що розробляються страховиком для кожного виду страхування окремо і підлягають затвердженню Міністерством фінансів України при видачі ліцензії на право здійснення відповідного виду страхування.

Відповідно до ст. 17 Закону України “Про страхування” Правила страхування мають містити: перелік об’єктів страхування; порядок визначення страхових сум; страхові ризики; винятки

із страхових випадків і обмеження страхування; термін та місце дії договору страхування; порядок укладення договору страхування; права та обов’язки сторін; дії страхувальника при настанні страхового випадку; перелік документів, що підтверджують настання страхового випадку та розмір збитків; порядок і умови виплат страхових сум; термін прийняття рішення про виплату або відмову у виплаті страхових сум і страхового відшкодування; умови припинення договору страхування; порядок вирішення спорів; страхові тарифи; особливі умови [4].

Міністерство фінансів України має право відмовити у видачі ліцензії, якщо подані правила страхування суперечать чинному законодавству та не відповідають вимогам правил страхування.

У разі, коли до правил страхування вносяться зміни, страховик має подати ці зміни до Міністерства фінансів України для погодження.

Постановами Уряду регулюється порядок здійснення кожного виду обов’язкового страхування. Окремою постановою визначаються граничні розміри витрат на ведення справи в разі здійснення обов’язкового страхування, а також регулюються питання щодо створення державних і національних страхових компаній та обов’язкових об’єднань страховиків.

Розпорядженнями Уряду подаються окремі доручення щодо проведення експериментів у галузі страхування. За допомогою розпоряджень можуть вирішуватися й окремі питання регулювання тарифів, умов договорів тощо, коли це не суперечить законам України.

Нормативними актами міністерств і відомств — інструкціями, положеннями, методиками, наказами, що реєструються у Міністерстві юстиції, деталізуються ті чи інші законодавчі норми. Це передусім стосується тих питань, які належать до сфери регулювання кількох відомств. Наприклад, такими актами регулюється порядок ведення бухгалтерської та статистичної звітності страховиків, здійснення з боку митних або правоохоронних органів спільного фінансового та страхового нагляду. Іноді такими актами затверджуються методики розрахунку страхових тарифів. Спільними актами встановлюється й порядок реєстрації страховиків у системі різних відомств.

Нормативні акти, що їх видає орган, уповноважений здійснювати контроль за страховою діяльністю, є обов’язковими для страховиків. Цими актами (наказами, розпорядженнями, рішеннями колегії) встановлюються, по-перше, інструкції та методики щодо здійснення окре-

мих видів діяльності; по-друге, заходи впливу на страховиків за виявлені порушення — приписи, зупинки, обмеження та відкликання ліцензії; по-третє, вимоги до звітності й обліку; по-четверте, порядок реєстрації, ліцензування, вилучення з реєстру, ліквідації та реорганізації; по-п'яте, порядок здійснення навчання, підготовки та перепідготовки кадрів для страхового ринку.

Так, до найважливіших чинних нормативних актів колишнього Укрстрахнагляду належать Методика розрахунку резервів у разі страхування життя, інструкція з ліцензування страховиків, положення про філії та відокремлені представництва страховиків, положення з регулювання розміщення страхових резервів та деякі інші документи.

Нормативні акти місцевих органів виконавчої влади, як правило, мають розпорядчий характер, окреслюючи, в межах певних адміністративних одиниць, особливості виконання заходів, визначених урядовими або відомчими документами. Це можуть бути роз'яснення щодо проведення будь-яких експериментів, особливостей муніципального страхування. У зв'язку з віднесенням більшості питань з регулювання страхової діяльності на загальнодержавний рівень роль правових актів місцевої влади у страховій галузі незначна.

Аналіз нормативно-правових положень щодо страхової діяльності в Україні дає можливість стверджувати, що страхове законодавство України ґрунтується на основі таких принципів:

- верховенства права — правове регулювання страхової діяльності;
- системності — узгодження заходів щодо реформування страхового ринку із заходами і планами інших галузей економіки, обґрунтування можливості запровадження обов'язкових видів страхування, що має відповідати майновому стану громадян і проводитися паралельно із заходами, спрямованими на підвищення доходів громадян;
- конкурентності — держава гарантує всім страхувальникам і страховикам (вітчизняним та іноземним) вільний вибір видів страхування та рівні можливості у провадженні діяльності, створює сприятливі умови для розвитку страхування з метою забезпечення реалізації права на ефективний страховий захист і вільний вибір страховика;

- стабільності — забезпечення сталого, надійного і привабливого ринку страхових послуг шляхом створення державою зрозумілих та ефективних механізмів і правил його функціонування;
- обмеження присутності держави на страховому ринку — держава поступово відмовляється від проявів монополізму на страховому ринку, не втручається у діяльність страховиків, крім питань оподаткування, формування статутних капіталів, встановлення правил формування, розміщення та обліку страхових резервів, контролю за платоспроможністю страховиків;
- мотивації діяльності страховиків і страхувальників — держава створює умови, за яких фізичні та юридичні особи зацікавлені у страхових послугах, а страхові компанії — у наданні цих послуг;
- довіри — внутрішня рушійна сила розвитку страхового ринку, заснована на моральній та матеріальній відповідальності страховика перед страхувальником, на надійному правовому захисті страхувальника.



Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Господарський кодекс України. Господарський процесуальний кодекс України: Офіційні тексти / Мін-во юстиції України. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 304 с.
3. Цивільний кодекс України: Прийнятий 16 січня 2003 р. — К.: Істина, 2003. — 368 с.
4. Закон України "Про страхування" від 7 березня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 18. — Ст. 78.
5. Закон України "Про Кабінет Міністрів України" від 16 травня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 25. — Ст. 241.
6. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження Порядку та вимог щодо здійснення перестрахування у страховика (перестраховика) нерезидента" від 4 лютого 2004 р. № 124 // Уряд. кур'єр. — 2004. — № 25.
7. Постанова Кабінету Міністрів України "Про порядок провадження діяльності страховими посередниками" від 18 грудня 1996 р. № 1523 // Уряд. кур'єр. — 1997. — № 10.
8. Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження тимчасового положення про товариство взаємного страхування" від 1 лютого 1997 р. № 132 // Уряд. кур'єр. — 1997. — № 35.
9. Пацурія Н. Б. Система законодавства України про страхування // Предпринимательство, хазяйство, право. — 2000. — № 3.

В умовах становлення ринкових відносин в Україні розширюється сфера страхових відносин і послуг. Проаналізовано історію і теорію становлення системи правового регулювання страхової діяльності.

В условиях становления рыночных отношений в Украине расширяется сфера страховых отношений и услуг. Проанализировано историю и теорию становления системы правовой регуляции страховой деятельности.

Under conditions of market relations in Ukraine expanding field relations and insurance services. Analyzed the history and theory formation system of legal regulation of insurance activities.

Надійшла 2 березня 2010 р.

ПОНЯТТЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ: ПІДХОДИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 276–280

Досліджується еволюція поняття правової держави в юридичній науці.

У французькій правовій науці поняття правової держави ототожнюється насамперед з принципом законності як обов'язку дотримуватись закону. Цей принцип є обмеженням адміністративної влади, ліберальним чинником в адміністративних режимах, який вимагає поділу повноважень між законодавчими й адміністративними органами, визнання закону головним джерелом законності.

У Великобританії принцип правової держави має вираз принципу верховенства права, що передбачає легітимну основу влади та ґрунтується на наданих законом повноваженнях; закон має відповідати мінімальним критеріям справедливості.

Аналізуючи загальне для Заходу розуміння правової держави, Ж. Зіллер виділяє такі її елементи, як здійснення державної влади на основі чіткого надання компетенції, дотримання політичною владою й адміністрацією закону, обов'язкового для всіх, наявності у самому законі певної кількості приписів справедливості.

У російській юридичній літературі до ознак правової держави традиційно відносять юридичний захист особи, високу правову культуру громадян, дотримання законності, ефективно діючі правоохоронні органи, свободу і господарську самостійність у сфері виробництва та споживання, стабільність конституційного порядку, верховенство закону в ієрархії нормативних актів, юридичну рівність громадян, відлагоджений механізм правового захисту особи, вищий контроль за дотриманням законів, народовладдя, самоврядування, рівноправність, повагу до прав та гідності особи, єдність прав і обов'язків, верховенство законодавчої влади.

Сучасними українськими дослідниками правової держави позначається за соціально-змістовими

ознаками як держава, у суспільному і державному житті якої панують закони, що закріплюють основні права громадян, виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали. Врегулювання відносин між особою і державою здійснюється за принципом: “Особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом”, встановлена взаємовідповідальність особи і держави, громадянам притаманна правова культура, а самі вони обізнані з життєво необхідними юридичними законами та вміють використовувати їх. А за формальними ознаками — характеризується принципом поділу влади, юридичною захищеністю особи, високим становищем у суспільному житті судових органів, повсюдним виконанням законів і підзаконних нормативних актів.

Правова держава у матеріальному відношенні орієнтується на високі ідеали нормотворчості, зв'язуючи законодавство конституційними принципами і нормативно встановлюючи систему прав громадян, у тому числі таких “надпозитивних”, як людська гідність, свобода, справедливість. Саме названі цінності залишаються основою смислової визначеності та умовою реалізації вимог, пов'язаних з ідеалами і символами віри, які не можуть бути відкинуті. У такому контексті правової держави право розглядається як нерозривна єдність формальних і матеріальних елементів, як сукупність норм об'єктивного права та суб'єктивних прав, що поєднуються з обов'язками, породжуючи відповідальність. Відтак, соціальний лад перетворюється у правопорядок, а відносини людей — у правовідносини.

Тому, звертаємось до питань співвідношення держави і права з точки зору теорії правової держави, висвітлення формального та матеріаль-

ного аспектів правової держави, дослідження її принципів, а також її розгляду у контексті процесів демократичної трансформації. Очевидно, що чи не найбільш широко дискутованим питанням є проблема співвідношення формального та матеріального аспектів у тлумаченні правової держави. Втім, на наше переконання, перш ніж аналізувати цю проблему, необхідно чітко визначити ту універсальну теоретичну основу, завдяки якій ми можемо все ж таки говорити про певну універсальну теорію правової держави, або, так би мовити, — про певне загальне концептуальне ядро, яке припускає ті або інші варіації на рівні побудови тих чи інших моделей реалізації ідеалу правової держави.

Отже, намагаючись подати цілісне визначення поняття правової держави, переважна більшість вітчизняних і зарубіжних авторів вказують на такі її ознаки, як верховенство права, поділ державної влади, законність, пріоритет прав людини і громадянина і т. д. Так, наприклад, у переліку специфічних рис правової держави О. Скакун називає: зв'язаність держави правом і його пріоритет у всіх сферах суспільного життя, наявність правових законів, зв'язаність законом громадян і держави, взаємна відповідальність держави і громадян, легальність прийняття законів та внесення змін до законодавчих актів, наявність ефективних форм контролю [1]. В. Погорілко вбачає сутність правової держави в наявності таких ознак, як: верховенство права, здійснення державної влади на основах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, взаємна відповідальність держави та особи, гарантування прав і свобод людини і громадянина [2]. Не заперечуючи безумовної цінності та плідності подібного підходу до науково-теоретичного тлумачення змісту і сутності поняття правової держави, не можна не звернути увагу на те, що всі зазначені вище властивості ставлять перед нами цілий ряд серйозних проблем у галузі науки конституційного права та теорії держави і права, основною з яких є, на наше глибоке переконання, проблема співвідношення держави і права.

На підставі ретельного аналізу політико-правових досліджень на сьогодні ми можемо констатувати існування двох прямо протилежних методологічних підходів до тлумачення проблеми співвідношення держави і права. Один із них може бути визначений як “етатистський” чи “юридично позитивістський” [3]. До речі, саме він був домінуючим у вітчизняній юридичній науці під час перебування України у складі СРСР. У його основу було покладено уявлення про похідний

характер права, яке тлумачилось винятково як сукупність юридичних норм, які видаються органами державної влади, що виникають і набувають загальнообов'язкового значення завдяки офіційному дозволу держави. Як приклад можна навести визначення А. Шебанова, для якого право є “системою правил поведінки, які санкціонуються державою і регулюють суспільні відносини” [4]. Тобто, відповідно до зазначеного підходу право розуміється як один із численних продуктів діяльності державної влади, який слугує для регулювання, нормування і контролю суспільних відносин і здійснення процесів суспільного управління. До певної міри таке ставлення до права може бути описано поняттям “інструменталізації права” і може бути окреслено завдяки простій лінійній схемі, в якій досягнення визначених державою цілей (зазначеними цілями можуть бути будь-які суспільні перетворення або зміна суспільних відносин чи будь-що інше) відбувається шляхом спрямованого впливу на суспільство за допомогою права.

Хоча, безумовно, шойно згаданий “етатистський” підхід не можна асоціювати винятково зі специфікою розвитку радянської юридичної науки, а також того впливу, який на неї мала класова теорія походження держави і права. Адже серед аргументів, які висуваються на його користь, ми можемо зустріти й такі, що жодним чином не мають ідеологічного забарвлення. Так, скажімо, прибічники етатистського підходу до проблеми взаємодії держави і права доволі часто висувають такі аргументи.

По-перше, держава виступає безпосереднім фактором встановлення та гарантування реалізації правових норм, і за умов відсутності державної влади втрачає сенс апеляція до права як до специфічного інституту.

По-друге, держава чинить вплив на право в таких сферах діяльності, як правотворчість, правореалізація та охорона права.

По-третє, саме державний примус постає гарантією, якою підкріплюється право, завдяки чому посилюється правопорядок і утворюється нормальна правова атмосфера для плідної взаємодії держави і суспільства, а також окремих членів цього суспільства.

По-четверте, держава виступає головним чинником поширення права у суспільстві, який контролює дотримання правових норм, реалізує карну функцію щодо правопорушників.

І, нарешті, по-п'яте, держава може змінювати право, виражене в державних законах.

Відповідно до іншого способу розв'язання проблеми співвідношення держави і права, який доволі часто визначають як “школа природного права”, держава є залежною в своїй діяльності від права, оскільки сила і авторитет останнього впливають з непорушності природного закону, а також невідчужуваності заснованих на ньому суб'єктивних прав індивідів.

Визнання домінуючої ролі права не завжди свідчить про те, що держава є правовою. У цьому сенсі можна навести міркування російського дослідника С. Алексєєва. Зокрема, вживаючи поняття “логіка права”, він висуває тезу про наявність діалектичного політико-правового взаємозв'язку між державою та правом, який проявляється в тому, що, виступаючи на перших етапах як офіційне державне утворення і продукт діяльності державної влади, право поступово набуває свого самобутнього та унікального статусу. Зазначена трансформація у відносинах між правом і державою спричиняється внутрішнім розвитком самого права, яке поступово проходить ряд стадій від “права сильного” до “гуманістичного права сучасного громадянського суспільства” [5]. У результаті право стає своєрідним “цивілізуючим” фактором щодо влади і державної діяльності, який набуває такої регулятивної сили, що часто перевищує регулятивну силу державної влади як такої. Але подібний внутрішній розвиток права, на думку С. Алексєєва, призводить до виникнення парадоксу, який він позначає як “протиборство права і держави”. Вплив держави на право проявляє себе таким чином, що вона його створює, вдосконалює і змінює, охороняє від правопорушень, втілює в життя.

Однак специфіка цього взаємозв'язку полягає в тому, що природна властивість державної влади до розширення своєї компетенції та свого впливу згодом стикається із суттєвою перешкодою, якою виступає право. Чи, як зазначає С. Алексєєв: державна влада натикається на близький до себе соціальний інститут, який у певному сенсі є породженням самої влади, — на право [5]. Тому виявляється, що не лише держава може впливати на право, а й право набуває, так би мовити, “владних повноважень”, які проявляються у його здатності обмежувати державну владу. При цьому вкрай важливим моментом, на якому, на нашу думку, варто особливо наголосити, є те, що подібна необхідність в обмеженні влади існує не лише за умов тоталітарних та авторитарних політичних режимів, а й у випадку демократичної держави.

Характеризуючи демократію як правління народу, ми, тим не менш, не повинні ідеалізувати її, оскільки навіть найдемократичніша держава потребує наявності державного апарату, який природно прагнучим до розв'язання державних і суспільних проблем шляхом вольових адміністративних рішень, які під гаслами ефективності можуть ставити під загрозу права і свободи того самого народу, заради якого вони і приймаються. Тому, зважаючи на цілу низку проблем, які об'єктивно постають за умов демократії, правова держава у разі потреби має бути здатною стримати свавілля демократичної більшості.

Саме тому такий відомий сучасний теоретик демократії, як Р. Даль, описуючи інститути демократії, наголошує на необхідності забезпечення верховенства права щодо державної влади, а також на безумовному дотриманні загальних громадянських прав: “Ніхто з людей, на яких поширюється юрисдикція державної влади, не може бути позбавлений таких прав, як: право участі у вільних та справедливих виборах посадових осіб держави; право на утворення незалежних політичних організацій; право на свободу слова і думки; право на доступ до альтернативних джерел інформації; право на інші свободи і можливості, які є необхідними для ефективного функціонування політичних інститутів демократії” [6].

Отже, висвітлюючи характер взаємозв'язку між правом і державою, С. Алексєєв фактично виділяє дві складові цього процесу. По-перше, це історичний аспект. З цієї позиції право виступає як породження держави, чи, інакше кажучи, як таке явище, що має своїм джерелом і основою державу, державну владу і державні інститути. По-друге, це структурно-функціональний аспект. Відповідно до нього право і держава виступають уже не у формі причини і наслідку, а як рівнопорядкові явища, коли забезпечуючи реалізацію права і дотримання належного рівня правопорядку, держава опиняється в такому ж становищі, як і інші об'єкти правового регулювання (тобто вона може діяти лише у межах, встановлених законами і не має права довільно ставитися до нормативно-правових актів).

Але подібне виокремлення структурно-функціонального елемента у взаємовідносинах держави і права змушує нас говорити вже не про державу взагалі, а лише про правову державу. Це пояснюється тим, що визнання обмеженості державної влади правом означає заперечення за її політичним режимом ознак авторитарності чи тоталітарності. Дійсно, як для авторитарних, так і для тоталітарних держав сама теза про рів-

ноправність держави і права виявляється неприпустимою. У цьому сенсі, погоджуючись із тезою О. Скрипнюка про те, що авторитарні й тоталітарні політичні режими характеризуються зосередженням всієї повноти влади в руках однієї особи чи групи осіб та значними обмеженнями прав і свобод громадян [7], ми водночас констатуємо, що будь-яка спроба поставити поряд із подібною централізованою державною владою який-небудь інший інститут (насамперед інститут прав людини і громадянина) суперечитиме сутності цього типу держави і цього типу політичного режиму.

У ст. 30 Загальної декларації прав людини вказується, що жодна держава, група осіб чи окремі особи не мають права займатися будь-якою діяльністю чи вчиняти дії, спрямовані на знищення визначених в Декларації прав і свобод [8].

Юридичною формою виразу зазначеного типу взаємозв'язку виступають численні конституційні положення, які в тих чи інших варіаціях трапляються майже в усіх без винятку конституціях сучасних демократичних держав. Скажімо, у Конституції України це, наприклад, ст. 3 та 8, в яких зазначається, що: а) права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; б) в Україні визнається і діє принцип верховенства права [9]. У Конституції Іспанії це ст. 9, в якій як на громадян, так і на державу покладено обов'язок дотримуватись конституції та законів, а державна влада зобов'язується створювати ефективні умови, за яких свобода, рівність та права людини ставатимуть реальними. Оскільки таких прикладів можна навести безліч, тому ми не вдаватимемося до дослідження способів конкретної конституційно-юридичної фіксації цього типу зв'язку між державою і правом, який характеризує правову державу.

В іншому ж випадку, коли держава виступає незаперечним доміном у стосунках “держава — право”, ми вживатимемо поняття авторитарно-тоталітарної держави. У результаті чого двом типам взаємовідносин між правом і державою фактично відповідатимуть такі дві типологічні моделі: а) правова держава — право — правовий закон; б) авторитарно-тоталітарна держава — закон. Тобто, як бачимо, коректне вживання поняття права передбачає, що, поряд із виконанням державою правотворчої, правореалізаційної та правоохоронної функцій, вона ніколи не може виходити за встановлені правові межі і не повинна проголошувати себе творцем права.

Отже, на основі проведеного аналізу співвідношення держави і права в контексті теорії правової

держави ми можемо сформулювати такі важливі для нашого подальшого розгляду положення. По-перше, поряд із традиційно усталеним у теорії держави і права однобічним підходом до тлумачення зв'язку права і держави, який виходить із надання визначальної ролі лише одному із зазначених суб'єктів взаємовідносин, ми маємо всі підстави для того, щоб говорити про існування принаймні ще одного підходу, який, оперуючи поняттям “взаємовплив”, наголошує на нерозривності таких явищ, як держава та право, а також на існуванні двостороннього взаємозв'язку між ними. По-друге, наголос на такій ознаці правової держави, як верховенство права, не означає заперечення впливу держави на формування і розвиток права. У цьому сенсі держава має прямий вплив як на формування джерел права, так і на забезпечення його реалізації в суспільстві. По-третє, розвиток правової держави передбачає не лише вдосконалення правової системи, а й обов'язкове паралельне піднесення ролі держави, яка має отримати всі необхідні можливості для перетворення формально проголошеного права на реальні і діючі правовідносини.

Не можна вважати випадковим той факт, що у ст. 1 Конституції України серед основних цілей державного і суспільного розвитку стоять поспіль такі три поняття, як правова, демократична та соціальна держава. Нині серед вітчизняних дослідників існують різні погляди щодо співвідношення зазначених понять. Наприклад, О. Скрипнюк вважає, що побудова правової держави неможлива в умовах антидемократичних (авторитарних або тоталітарних) політичних режимів, а також якщо держава не ставить перед собою соціальних цілей [10].

У працях багатьох сучасних науковців ми бачимо чітко виражену тенденцію характеризувати правову державу не лише з точки зору процедури прийняття та реалізації законів, а й враховуючи матеріальні властивості цієї держави. А саме: хто визнається вищим носієм влади, чи діє принцип поділу влади, чи закріплено норму про взаємну відповідальність держави і особи і т. д. Тобто, як виявляється, становлення і розвиток правової держави відбувається лише на певній основі, або, так би мовити, на певному матеріалі, оскільки далеко не кожна держава може стати правовою, і не кожний тип організації державної влади здатен реалізувати ідеал правової держави.

Отже, на сьогодні ми об'єктивно засвідчуємо намагання відійти від вузького формального тлумачення правової держави, і виділяємо у процесі її розвитку та функціонування ще й матеріальний аспект. У зв'язку з цим у принципово новому ракурсі

постає ряд важливих для теорії держави і права та для науки конституційного права проблем.

Однією з таких проблем є питання припустимості застосування у правовій державі принципу *contra legem* (тобто йдеться про можливість судової влади виправляти помилки законодавця). Більше того, зазначена проблема дає змогу продемонструвати специфіку взаємодії формального та матеріального аспектів у визначенні правової держави, а також показати всі ті проблеми, що виникають у разі абсолютизації формального підходу. Дійсно, з формальної точки зору застосування, або навіть посилення у судовій практиці на принцип *contra legem*, суперечить правовій державі, як такій державі, де будь-яка державна влада (у тому числі й судова) здійснюється лише на основі закону.

На перший погляд подібний формальний підхід видається цілком обґрунтованим, оскільки одним із основоположних завдань судової влади є здійснення правосуддя на основі закону і відповідно до нього. Однак, як наголошували противники формального розуміння правової держави, слідування закону може розглядатись як імперативна вимога у правовій державі тільки за тієї умови, якщо сам закон відповідає праву. Тобто як формальний, так і матеріальний підходи до тлумачення змісту і сутності правової держави визнають тезу, що верховенство права подано у законі і через закон, є першою і найбільш значущою властивістю такої держави, яка претендує на те, щоб бути правовою. Але якщо для прибічників формального тлумачення правової держави закони завжди описуються як правові, то прихильники іншого підходу вказують, що навіть у демократичних державах закони далеко не завжди відповідають праву і прийняття того чи іншого нормативно-правового акта уповноваженим органом та згідно з встановленою законом процедурою ще не є запорукою того, що цей закон є правовим.

Отже, проблема застосування принципу *contra legem* є важливим предметом науково-юридичного аналізу, оскільки завдяки їй ми, власне, отри-

муємо можливість ще раз побачити всі аргументи “за” та “проти” формального тлумачення правової держави.

Таким чином, досліджуючи співвідношення матеріального та формального аспектів аналізу поняття правової держави, можна впевнено стверджувати, що поступово характерний для теорій, що розроблялися наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., наголос на формальних аспектах функціонування правової держави вже з середини ХХ ст. набуває свого логічного доповнення у науково-теоретичних дослідженнях, які поряд із формальним тлумаченням правової держави запропонували звертати увагу на її матеріальний аспект.



Література

1. Скакун О. Ф. Теория государства и права. — Х.: Консум, 2000. — 704 с.
2. Конституційне право України / За ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. — К.: Укр. центр правничих студій, 1999. — 376 с.
3. Нерсесянц В. С. Право и закон. Из истории правовых учений. — М.: Наука, 1983. — 368 с.
4. Основы советского законодательства / Под ред. А. Ф. Шебанова. — М.: Просвещение, 1974. — 320 с.
5. Алексеев С. С. Право: азбука — теория — философия: опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 712 с.
6. Даль Р. А. О демократии. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
7. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — 600 с.
8. Международные акты о правах человека: Сб. документов. — М.: Изд. группа НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 784 с.
9. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.
10. Скрипнюк О. В. Правова, соціальна держава в Україні: конституційні основи та тенденції розвитку // Правова держава. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 186–197.

На сучасному етапі розвитку юридичної науки здійснюється перехід від формального підходу до тлумачення правової держави, доповнюючи його матеріальним підходом. У зв'язку з цим виникає ряд важливих теоретичних проблем.

На современном этапе развития юридической науки осуществляется переход от формального подхода к толкованию правового государства, дополняя его материальным подходом. В связи с этим возникает ряд важных теоретических проблем.

At the present stage of development of jurisprudence transition from a formalistic approach to lawful state interpretation is carried out, supplementing with its material approach. In this connection there is a set of the important theoretical problems.

Надійшла 3 березня 2010 р.

ФУНКЦІОНУВАННЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ В ПРОЦЕСІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 281–285

Викладаються науково обгрунтовані методи забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина в Україні.

Розбудова України як демократичної, правової, соціальної держави, закріплення в Конституції України положення про найвищу соціальну цінність людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки вимагає формування нових підходів до захисту прав людини.

В умовах розвитку демократії дотримання прав і свобод людини, створення належної та ефективної національної системи судового захисту стає одним з головних завдань держави. Віднині головним змістом і спрямованістю діяльності нашої держави стають права і свободи людини та гарантії їх здійснення. Утвердження та забезпечення цих прав і свобод Конституція України покладає на державу як її головний обов'язок. Недарма, на відміну від існуючого раніше визначення: “Людина для держави” Конституція України 1996 р. (із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV) проголосила: “Держава для людини”. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3) [1].

Говорячи про систему забезпечення та захисту прав і свобод людини, навряд чи може викликати заперечення теза, що одну з провідних ролей у цьому процесі відіграють органи судової влади [2, 12]. Дійсно, на сьогодні практично ні в кого з дослідників-правознавців і вчених-юристів не викликає заперечення теза, що становлення правової держави завжди має своєю обов'язковою складовою формування ефективної системи незалежної судової влади, яка б шляхом здійснення функцій правосуддя була здатна вирішувати на правовій основі суперечки, що виникають у су-

спільстві, надійно захищати права і свободи людини і громадянина [3, 15].

Тому цілком зрозуміло, що, аналізуючи формування України як правової держави, Б. Фугей наголошує на значущості та винятковій ролі органів судової влади в захисті прав і свобод людини та громадянина, називаючи суди “останнім та найнадійнішим бастионом захисту прав людини, запобігання будь-яким зловживанням владою з боку законодавчої та виконавчої гілок” [4, 127].

Таким чином, досліджуючи специфіку функціонування системи органів державної влади у процесі захисту прав і свобод людини і громадянина, цілком логічно приходимо до аналізу діяльності органів судової влади, чи точніше, — судів загальної юрисдикції, завдяки яким практично втілюється право людини на судовий захист. Недарма окремі автори навіть виділяють право людини на судовий захист як самостійне право, що дає можливість успішно реалізовувати та захищати інші права людини. З цієї точки зору, право на судовий захист характеризується як “право кожного на відкритий розгляд і вирішення впродовж розумного строку компетентним, незалежним і неупередженим судом, утвореним відповідно до закону, конкретної судової справи правовими засобами, наданими судом з метою захисту гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави, а також законодавчо закріплена і гарантована можливість оскарження судового рішення з мотивів його незаконності та/або необгрунтованості” [5, 47].

Важливість висвітлення цих питань зумовлена насамперед міркуваннями суто практичного ха-

рактеру. Дійсно, сьогодні, як відзначає О. Скрипнюк, поряд з фундаментальними дослідженнями, які розглядають теоретико-методологічні аспекти становлення та розвитку судової влади в Україні, досі відчувається певний брак у працях, які б ставили за мету висвітлення безпосередніх практичних проблем захисту судами прав людини і громадянина [6, 22].

З іншого боку, сьогодні практично на всіх рівнях державної влади та в усіх її гілках (включаючи й саму судову гілку влади) лунають голоси на користь посилення ролі судів у захисті прав людини, забезпечення доступного і неупередженого правосуддя для всіх верств населення незалежно від їх фінансового або соціального стану.

Водночас, наголошуючи на ролі органів судової влади в процесі захисту прав і свобод людини та громадянина, хотілося б згадати одну тезу. Йдеться про те, що багато сучасних авторів виділяють право на правосуддя як самостійне право в загальній системі прав і свобод людини та громадянина. Причому це право розглядається як одна з основних умов захисту всіх інших прав і свобод людини. Звісно, нині ми прагнемо вести полеміку стосовно доцільності чи недоцільності виокремлення права на правосуддя в окрему групу прав у системі прав людини. Але, визнаючи це право як одне з фундаментальних прав людини, ми тим самим погоджуємося і з винятковою роллю суду, оскільки саме поняття “правосуддя”, його сенс, як пише В. Шишкін, розкривається в термінах службової діяльності спеціально уповноважених посадових осіб державної влади (суддів), що пов’язана з виконанням функцій щодо правової оцінки суддями фактів у правовідносинах, які виникли між заінтересованими суб’єктами відповідного права чи інтересу [7, 34].

Пропонуємо звернутись лише до судів загальної юрисдикції (це місцеві суди, апеляційні суди, вищі спеціалізовані суди та Верховний Суд України), що, власне, виключає на деякий час з поля нашого дослідження цілу низку інших напрямів судової діяльності і насамперед — функціонування таких органів державної влади, як органи конституційної юрисдикції (до яких в Україні, згідно зі ст. 147 Конституції, належить Конституційний Суд України, що є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні).

Схоже, так би мовити, “тимчасове вилучення” конституційного суду з предметного поля здійснюваного нами аналізу пояснюється тим, що серед сучасних дослідників досі тривають суперечки стосовно того, чи є конституційний суд

належним до судової гілки влади, чи його варто віднести до особливої “четвертої влади”, яку часто окреслюють поняттям “контрольної” чи “контрольно-наглядової” влади.

Так, наприклад, згідно з аргументацією, яку пропонує М. Цвік, оскільки основною функцією конституційних судів є не так реалізація правосуддя, як захист основ конституційного ладу, то його слід відносити не до судової, а до контрольно-наглядової гілки державної влади [8, 65]. На противагу цьому, інші не менш відомі фахівці в галузі конституційного права стверджують, що, незважаючи на специфіку своїх повноважень, конституційний суд все ж таки є складовим елементом системи судової влади. Тут можна згадати позиції таких учених, як А. Колодій та А. Олійник, які, висвітлюючи проблеми судового захисту прав і свобод людини і громадянина, розпочинають саме з аналізу діяльності Конституційного Суду України [9, 249], а не судів загальної юрисдикції. Тому, досліджуючи нині виключно суди загальної юрисдикції, ми жодною мірою не ставимо під сумнів значущість та можливості конституційного суду в захисті прав людини. Таким чином, зважаючи на важливість ролі судів загальної юрисдикції в функціонуванні системи захисту прав і свобод людини та громадянина, спробуємо докладніше проаналізувати це питання.

Фактично функція захисту органами судової влади системи прав і свобод людини і громадянина закріплена на найвищому конституційному рівні. Зокрема, в ст. 55 Конституції України зазначається: “Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб” [1, 23]. Так, саме виконання судами загальної юрисдикції функції захисту прав і свобод людини і громадянина впливає зі змісту положень Закону України “Про судоустрій України” від 7 лютого 2002 р. [10].

У ст. 2 Закону України “Завдання суду” наголошено: “Суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства і держави”. При цьому, виходячи з визначених у законі гарантій реалізації права на судовий захист, доходимо висновку, що всі вони, власне, мають єдину і спільну мету, якою є ніщо інше, як захист прав і свобод людини.

Так само до висновку про ключову роль функції захисту прав і свобод людини і громадянина в діяльності судів загальної юрисдикції ми приходимо й у тому випадку, якщо звернемося до документів міжнародного характеру. Тут варто зауважити, що закріплене в ст. 6 Європейської Конвенції про захист прав людини і основних свобод, право на публічний, справедливий розгляд справи неупередженим, незалежним судом у розумні терміни й відповідно до закону, як зазначається в пункті першому, власне, є нічим іншим, як реалізацією можливості кожної людини захищати свої права [11, 541]. В результаті цього право на судовий захист, яким наділяється кожний окремих громадянин, є водночас як одне із загальних прав, що входить до системи конституційних прав і свобод поряд з іншими політичними, громадянськими, економічними, соціальними, культурними правами, так і специфічним правом, завдяки якому стає можливим захистити всі без винятку з перелічених прав.

Враховуючи цей аспект, слід зауважити, що здійснювана судами України функція захисту прав людини має водночас кілька специфічних моментів.

По-перше, суд захищає права і свободи людини і громадянина незалежно від того, хто саме виступив їх порушником — інші громадяни, ті чи інші установи або держава в цілому. Щодо останнього моменту заслуговує на увагу процес становлення адміністративної юстиції в Україні.

По-друге, здійснюючи функцію правосуддя, суд захищає будь-які конституційно визначені та законодавчо встановлені права і свободи незалежно від того, до якої з груп прав у тому чи іншому конкретному випадку належить порушене право.

По-третє, саме право на звернення до суду (яке сьогодні присутнє в усіх конституціях сучасних демократичних країн) задає, так би мовити, своєрідний “загальний стандарт” щодо здійснення судом функції захисту прав і свобод людини та громадянина.

Втім, характеризуючи завдання захисту прав і свобод людини і громадянина як основоположне в діяльності судів загальної юрисдикції, було б не зовсім правильно виводити його, спираючись виключно на норми чинного законодавства. Маємо на увазі те, що подібний висновок може бути обґрунтовано і з власне науково-теоретичної точки зору. Зокрема, це впливає з аналізу змісту поняття “правосуддя”. Про це безпосередньо свідчать застосовані в сучасній юридичній науці визначення поняття “правосуддя”. Так, російська

дослідниця Л. Тихомирова пише, що правосуддя — це здійснювана в процесуальному порядку правозастосовча діяльність суду з метою охорони прав та інтересів громадян, організацій, держави [12, 347].

Отже, як бачимо, особлива роль судів загальної юрисдикції в процесі захисту прав і свобод людини і громадянина впливає не лише як результат аналізу чинного законодавства, а й з власне теоретичних міркувань. Тобто, погоджуючись з тим, що основною функцією судів загальної юрисдикції є ніщо інше, як здійснення правосуддя, ми тим самим вводимо до кола судової компетенції й реалізацію визначених законом мір щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. При цьому важливим моментом є те, що рішення суду є обов’язковими до виконання і мають імперативну силу для всіх учасників судового процесу, адже, як однозначно встановлює закон, судові рішення, що набрали законної сили, є обов’язковими до виконання всіма органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об’єднаннями громадян та іншими організаціями, громадянами та юридичними особами на всій території України.

Також, говорячи про судовий захист прав і свобод людини і громадянина та його роль у розвитку правової держави, не можна забувати про те, як цілком справедливо відзначає Т. Француз, що в даному випадку поняттям “захист” охоплюється не лише забезпечення прав людини від посягань з боку тих чи інших фізичних осіб, а й з боку державної влади. Тобто функціонування механізму захисту прав і свобод людини в Україні передбачає, що безумовному судовому оскарженню в судах загальної юрисдикції підлягають рішення органів державної влади та місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, посадових осіб, у результаті яких порушені права і свободи громадянина чи створені перешкоди для їх реалізації [13, 183].

Отже, як бачимо, функція захисту прав і свобод людини і громадянина є не просто одним з базових завдань, що ставляться перед судами загальної юрисдикції. Фактично вона є конститутивним принципом щодо всієї судової влади. З цієї точки зору, доктринальне визначення поняття “правосуддя” включає в себе процес захисту прав людини і громадянина і може бути представленим виключно через звернення до аналізу тих форм і способів, в які у судовій практиці реалізується захист прав людини.

Втім, як уже було зазначено, серед згаданих вище інститутів захисту прав і свобод людини і громадянина, що супроводжують розвиток будь-якої правової держави, є інститут конституційного контролю. В Україні таким органом конституційної юрисдикції є Конституційний Суд України. Говорячи про контроль органу конституційної юрисдикції, маємо на увазі насамперед контроль за відповідністю Конституції (а отже, і за відповідністю тим фундаментальним нормам, що в ній встановлено) законодавства. Адже, як зазначається в ст. 150 Конституції України, до повноважень Конституційного Суду України віднесено вирішення питань про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим. Тому, у випадку конституційного суду, цілком правомірним виглядає висновок, що реалізований ним контроль не є однією з форм поточної адміністративної контрольної діяльності, а постає як один із способів забезпечення принципу верховенства Конституції, її основних принципів та закріплених у ній цінностей. У випадку конституційного суду ми стикаємося з тим, що його контрольні повноваження (оскільки вони закріплені в Конституції України та Законі України “Про Конституційний Суд України” від 19 жовтня 1996 р.) невід’ємні від функції захисту прав і свобод людини та громадянина. Тому, досліджуючи діяльність Конституційного Суду України, маємо всі підстави говорити не лише про загальну контрольну функцію, що має опосередкований вплив на захист прав людини, а й про безпосередній захист прав людини, який реалізується Конституційним Судом України.

Чинним законодавством передбачено ще один спосіб звернення громадян до Конституційного Суду. Мається на увазі конституційне звернення, яке є письмовим клопотанням до Конституційного Суду України про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи. Його суб’єктами, відповідно до ст. 43, є громадяни України, особи без громадянства, іноземці та юридичні особи. Про дієвість та ефективність цього способу захисту конституційним судом прав і свобод людини і громадянина переконливо свідчать ті рішення, що виносились Конституційним Судом за конституційними зверненнями громадян. Як приклад, наведемо лише кілька рішень Конституційного Суду України.

Таким чином, як бачимо, навіть незважаючи на те, що чинним законодавством України не передбачено такого інституту, як безпосереднє звернення громадянина до Конституційного Суду України шляхом подання індивідуальної конституційної скарги, цей орган конституційної юрисдикції все одно відіграє важливу роль у загальній системі захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Щоправда, останнім часом все більше вітчизняних юристів висловлюються за запровадження інституту індивідуальних конституційних скарг [13].

На нашу думку, відсутність у чинному законодавстві України, що врегульовує діяльність Конституційного Суду України, інституту індивідуальних конституційних скарг не означає, що на сьогодні громадяни не мають можливості опосередкованого звернення до Конституційного Суду. Це забезпечується завдяки встановленому Конституцією України праву на конституційне звернення, яке закріплено за Верховним Судом України та Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини. Причому практика діяльності Конституційного Суду засвідчує, що обидва зазначені способи звернення громадян є достатньо ефективними і можуть застосовуватись як дієвий спосіб захисту прав і свобод людини і громадянина.

Таким чином, як бачимо на підставі проведеного вище аналізу, на сьогодні в Україні сформована і діє доволі складна та багаторівнева система захисту прав і свобод людини та громадянина, до якої входять органи виконавчої, судової, законодавчої, контрольної-наглядової гілок державної влади. Разом з тим, незважаючи на можливість альтернативного захисту прав і свобод людини і громадянина, слід зазначити, що стосовно цієї системи можна висунути два основних зауваження. Перше з них пов’язане з недостатнім рівнем ефективності функціонування окремих її елементів. Друга проблема стосується вже питання взаємодії між зазначеними елементами, оскільки доволі часто неузгодженість діяльності тих чи інших органів державної влади спричиняє не лише неможливість відновити порушене право, а й взагалі створює вкрай несприятливі умови для його захисту. Звісно, що ці дві проблеми мають розв’язуватись на різних рівнях. Так, скажімо, якщо питання підвищення ефективності діяльності з захисту прав людини тих чи інших органів державної влади ще можна вирішувати шляхом проведення галузевих реформ, то проблеми комплексного та системного захисту прав людини

мають розв'язуватись на рівні державної влади загалом. Таким чином, на жаль, до сьогодні державна влада не проявила ані снаги, ані бажання здійснювати будь-які реальні кроки в зазначеному напрямі.



Література

1. Конституція України // ВВР України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
2. Пушкіна О. В. Органи державної влади в Україні і захист прав людини: суди загальної юрисдикції // Бюлетень Мін-ва юстиції України. — 2005. — № 9(47). — С. 12–22.
3. Правовое государство, личность, законность. — М.: НИИ правовой политики, 1997. — 140 с.
4. Футей Б. Становлення правової держави: України 1991–2001 рр. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 288 с.
5. Мігорянц С. Д. Комплексний підхід до визначення права на судовий захист // Вісн. Чернівецького ун-ту: Зб. наук. праць. Правознавство. — Чернівці: Рута, 2005. — Вип. 282. — С. 45–48.
6. Скрипнюк О. В. Сучасна вітчизняна правова наука: теоретико-методологічні проблеми розвитку демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства в Україні // Вісн. Акад. правових наук України. — 2003. — № 4(35) — С. 13–26.
7. Шишкін В. Суб'єкти здійснення правосуддя за Конституцією України (коментар до положень статей 127, 128 Конституції України) // Право України. — 1998. — № 11. — С. 34–37.
8. Цвік М. В. Конституційні проблеми розподілу властей (деякі загальнотеоретичні аспекти) // Вісн. Акад. правових наук України. — 1993. — № 1. — С. 60–68.
9. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.
10. Закон України “Про судоустрій України” від 7.02.2002 р. // ВВР України. — 2002. — № 27–28. — Ст. 180.
11. Международные акты о правах человека. Сб. документов. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 1999. — 784 с.
12. Тихомирова Л. В., Тихомиров М. Ю. Юридическая энциклопедия. — М.: Юринформцентр, 2000. — 526 с.
13. Француз Т. І. Роль і місце судової влади в процесі захисту прав людини і громадянина // Держава і право: Зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — Вип. 9. — С. 179–185.

Підвищення ефективності правозахисної діяльності можливе за наявності здійснення реформ відповідних галузей і чіткої установки державної влади на захист прав людини.

Повышение эффективности правозащитной деятельности возможно при наличии осуществления реформ соответствующих областей и четкой установки государственной власти на защиту прав человека.

Increase of efficiency of remedial activity is possible in the presence of realisation of reforms of corresponding areas and accurate installation of the government on protection of human rights.

Надійшла 4 березня 2010 р.

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПРИПИНЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 286–291

Розглядаються й аналізуються найбільш значущі теорії припинення міжнародних договорів.

У теорії сучасного міжнародного права активно дискутуються питання про припинення міжнародних договорів у зв'язку з правонаступництвом держав, оскільки у Віденських конвенціях передбачено положення щодо невиключення питань з правонаступництва, зважаючи на те, що 1978 р. було прийнято Конвенцію про правонаступництво держав щодо міжнародних договорів. Західні фахівці з міжнародного права висловились про сумнівність кодифікації цієї сфери, болгарські та українські фахівці вважали прогресивною як концепцію правонаступництва держав щодо міжнародних договорів, так і підстави припинення міжнародних договорів внаслідок правонаступництва. Проблема полягала у відокремленні питань правонаступництва і припинення міжнародних договорів, оскільки у певних випадках договори припиняються, відміняються або замінюються іншими, що охоплює компетенцію положень Віденських конвенцій про припинення міжнародних договорів.

У доктрині міжнародного права під правонаступництвом у загальному аспекті розуміють заміну однієї держави іншою щодо відповідальності за міжнародні відносини відповідної території і в здійсненні прав та зобов'язань, що існують на момент правонаступництва, в тому числі з міжнародними договорами. Практика свідчить, що зміна державної влади або устрою може призвести до припинення дії міжнародних договорів, незважаючи на положення міжнародного права про відсутність такого впливу. Така практика не є універсальною і послідовною, тому в міжнародному праві не склалася цілісна система загальноновизнаних міжнародних звичаїв, а Комісія ООН з прогресивного розвитку і кодифікування

міжнародного права виключила з проблеми правонаступництва положення про припинення міжнародних договорів, пов'язані зі зміною режиму, революційними чи соціальними зрушеннями.

Як зазначає Л. Масларова у науковій праці “Правно основание за договорната правоспособност на международните организации” [1], можна розглядати лише підходи, пов'язані з припиненням міжнародних договорів у зв'язку з правонаступництвом. Так, про припинення міжнародних договорів йшлося під час соціально-революційних змін у добу Французької революції, Жовтневого перевороту 1917 р. (Декрет про мир), становлення Китайської народної республіки, деколонізації африканських, азійських та латиноамериканських держав. 1974 р. уряд Фінляндії припинив міжнародні договори про кредити для Чилі, укладені з С. Альєнде 1973 р., оскільки співробітництво перестало відповідати духу і цілям міжнародних договорів (тобто, до уваги було взято таке положення про припинення, як докорінна зміна обставин) [2].

Інший концептуальний підхід щодо правонаступництва держав базується на так званому принципі *tabula rasa* (“чиста дошка”), який дає змогу новим незалежним державам самостійно вирішувати, яких договорів, укладених до здобуття ними незалежності, дотримуватися, а яких — ні. До речі, цей підхід застосовувався у США після здобуття незалежності від Великої Британії.

Д. О'Коннел, Л. Масларова, В. Мицик, О. Перевезенцев та інші у своїх теоретичних розвідках підкреслювали, що принцип *tabula rasa* було закріплено у ст. 16 Віденської конвенції про правонаступництво держав щодо договорів 1978 р., згідно з якою “нова незалежна держава не зобов'язана

зберігати чинним будь-який договір або ставати його учасницею лише з огляду на те, що в момент правонаступництва держав цей договір був чинним стосовно території, яка є об'єктом правонаступництва держав". Водночас, вони наголошували, що навіть у випадку застосування цього підходу нові незалежні держави мають дотримуватися договірних норм щодо територіальних питань, режиму кордонів, навігації та права на проходження їхньою територією [3].

Так, у протоколі франко-туніської угоди про незалежність Тунісу 1956 р. було припинено двосторонній міжнародний договір про відносини 1881 р. як такий, що суперечить новому статусу Тунісу. У франко-марокканській заяві 1956 р. також було повідомлено про відміну (припинення) Феського договору 1912 р. У 1960 р. уряд Конго анулював усі договори попереднього бельгійського домініону, Бахрейн — всі договори Англії щодо Бахрейну [4].

Після розпаду біполярної системи міжнародних відносин у міжнародній політиці сталися радикальні зрушення, що зумовили істотну зміну політичної системи світу і, як наслідок, знову стали вагомими питання, пов'язані з правонаступництвом держав щодо міжнародних договорів і припиненням міжнародних договорів, зокрема, щодо розпаду СРСР, Югославії і Чехословаччини, об'єднання Східної та Західної Німеччини, а також у зв'язку з передачею Гонконгу Китаю, розпаду та об'єднання Ємену, поділу Ефіопії тощо.

Вплив концептуальних підходів щодо припинення міжнародних договорів у зв'язку з правонаступництвом простежується і у зв'язку з передачею Гонконгу під юрисдикцію Китаю, коли постало багато питань, пов'язаних зі статусом міжнародних договорів відносно території Гонконгу. Серед таких двосторонніх і багатосторонніх договорів можна виділити дві категорії: 1) договори, укладені Великою Британією, дія яких охоплювала територію Гонконгу (загалом майже 200 договорів); 2) договори, укладені безпосередньо Гонконгом, зобов'язання за якими було або припинено, або успадковано як Китаєм, так і Гонконгом [4].

Проте на сьогодні основним джерелом регулювання питань правонаступництва держав і, зокрема, припинення міжнародних договорів у випадку правонаступництва є міжнародний звичай. Хоча виявити міжнародні звичаєві норми у цій сфері буває доволі важко, оскільки вона є надто політизованою, а інтереси й погляди держав-попередниць, держав- правонаступниць і третіх

держав, як підкреслюється у різних теоретичних працях щодо аналізу практики держав, можуть бути настільки відмінними, що це не дає можливості сформулювати єдині звичаєві правила. Тому практика вказує на залежність існування чи припинення міжнародних договорів від згоди між зацікавленими державами у кожному окремому випадку.

До 1993 р. чотири колишні республіки Югославії (Боснія і Герцеговина, Хорватія, Македонія, Словенія) були визнані як незалежні суверенні держави, а сама Югославія з погляду Ради Безпеки ООН та інших міжнародних організацій юридично припинила своє існування. На цьому тлі постали гострі питання про правонаступництво держави за міжнародними договорами, яка не лише розділилася на кілька держав- правонаступниць, а й взагалі припинила існування, що спричинило анулювання міжнародних договорів з багатьох питань міжнародного співробітництва.

З 1 січня 1993 р. держава Чехословаччина також припинила своє існування, і на її місці утворилися дві окремі держави: Чехія і Словаччина. Питання про міжнародні договори постало лише щодо членства в міжнародних організаціях, оскільки жодна з нових держав не вважала себе державою-продовжувачем Чехословаччини. З огляду на це Чехія і Словаччина самостійно вирішували питання про вступ до тих міжнародних організацій, в яких брала участь Чехословаччина. Водночас угоди стосовно правонаступництва Чехії, укладені з ФРН і колишніми югославськими республіками, були дещо незвичайними, оскільки в них йшлося про договори, укладені між державами, які припинили своє існування, тобто про договори за участю НДР і Югославії [4]. Таким чином, припинення міжнародних договорів внаслідок правонаступництва можна розглядати як загальну норму з певними застереженнями, яка забезпечує сталість міжнародних відносин у процесі заміни одних держав іншими. Припинення міжнародних договорів внаслідок правонаступництва постійно зазнає змін, пов'язаних з прогресивним розвитком міжнародного права і нині регулюється не тільки нормами звичаєвого права, а й відповідними міжнародно-правовими кодифікованими актами — Віденськими конвенціями (1969, 1986 р. та 1978, 1983 р.). Дослідження питань, які становлять зміст складної проблеми припинення міжнародних договорів у зв'язку з правонаступництвом держав, доводить, що підхід до припинення міжнародних договорів в умовах правонаступництва як до діючого міжнародно-

правового інституту є абсолютно виправданим з погляду всебічного вивчення теоретичних засад припинення міжнародних договорів внаслідок правонаступництва (фактичного та правового у їх поєднанні), а також для вдосконалення на цій базі сучасної правотворчої та правозастосовної діяльності держав.

В умовах глобалізації і формування нової архітектури міжнародних відносин такі чинники, як збройні конфлікти, міжнародний тероризм, використання високотехнологічних озброєнь та їх вплив на міжнародну систему підтримання миру і стабільності також зумовлюють необхідність удосконалення теорії і практики сучасного міжнародного права, зокрема модернізації права міжнародних договорів, вироблення сучасного інструментарію міжнародного співробітництва в кризових ситуаціях. Тому проектування нових концептуальних і методологічних підходів, створення нових норм і принципів права міжнародних договорів для попередження і врегулювання збройних конфліктів, зокрема в рамках діяльності Комісії ООН з прогресивного розвитку і кодифікування міжнародного права, сприяє розвитку міжнародного права в цілому, вдосконаленню Віденських міжнародних конвенцій про право міжнародних договорів, а також практичному застосуванню нових норм у міжнародній взаємодії держав, міжнародних організацій та інших суб'єктів міжнародного права.

У міжнародно-правовій науці немає однозначної відповіді на питання щодо впливу збройних конфліктів на міжнародні договори. В теорії права міжнародних договорів виділяють кілька підходів для розв'язання проблеми: перший підхід — традиційний, за яким збройний конфлікт *ipso facto* анулює всі міжнародні договори; другий підхід — кардинально протилежний, який з'явився на початку ХХ ст., згідно з яким війна не впливає на міжнародні договори, крім деяких винятків, а лише зупиняє їх дію; третій підхід — збройні конфлікти не *ipso facto terminate*, тобто не обов'язково припиняють дію міжнародних договорів між сторонами конфлікту. Різні підходи щодо наслідків впливу збройних конфліктів на міжнародні договори пояснюється різноманітністю форм і характеру сучасних збройних конфліктів, тому однозначно розв'язати цю проблему доволі складно.

Більшість теоретиків міжнародного права, які є прихильниками традиційного підходу, вважали і вважають, що дія міжнародних договорів з виникненням збройного конфлікту між державами — сторонами міжнародних договорів

припиняється *ipso facto* (Т. Еліас, А. Франгуліс, Р. Жакоме, С. Херст, Д. Анцілотті). Деякі з теоретиків навіть стверджували, що в міжнародному праві існує особлива норма, згідно з якою початок воєнних дій між державами — сторонами договору призводить до припинення його дії. Зокрема, Д. Анцілотті зазначав, що війна сама по собі не сумісна з існуванням договорів між ворогуючими державами, тому необхідно взагалі відмовитися від положення, що війна припиняє всі договори, укладені раніше. Аналогічних поглядів дотримувався і Ч. Хайд, який вважав “дуже сумнівним, щоб виникнення війни між сторонами договору призводило до припинення дії договорів, укладених раніше” [5; 6].

Традиційного погляду *ipso facto* дотримуються і відомі фахівці радянського періоду В. Шуршалов, Ф. Кожевников, М. Волосов, І. Лукашук, які, проте, зазначають, що міжнародна практика щодо впливу війни на міжнародні договори не обмежується напрямками, які переважають у міжнародно-правовій літературі: тобто, для розв'язання даної проблеми необхідно брати до уваги, що численні двосторонні і багатосторонні міжнародні договори, які уклалися на випадок війни і не тільки між сторонами договору, а й з третіми країнами, не припиняли свою дію саме в таких обставинах. До цієї категорії договорів відносять угоди про взаємну допомогу держав у випадку збройного конфлікту, договори про нейтралітет або невтручання, договори про правила ведення війни, про заборону застосування хімічної та інших видів зброї, договори про полонених та поранених, за умови, що всі учасники міжнародного договору дотримуватимуться встановленого на підставі договору правового порядку, оскільки в іншому випадку виникали б підстави для їх порушення.

Також бралися до уваги й ті міжнародні договори, які не уклалися на випадок війни, проте і не припинялися в умовах збройного конфлікту: а саме, багатосторонні договори універсального характеру; договори, які регулюють відносини з нейтральними державами; а також усі договори, в яких не було застережень на випадок війни, але в тексті було зазначено, що вони в цілому або в будь-якій частині продовжують діяти і під час війни. Щодо інших договорів, то вважається, що їх учасники виходять із презумпції збереження мирних відносин, або саме розраховують на мирні відносини між собою. Внаслідок такої обставини договори між воюючими державами припиняються, оскільки неможлива ситуація, за якої

сторони конфлікту вважали б себе зобов'язаними за мирними угодами. Нез'ясованим залишається питання про долю міжнародних договорів після закінчення воєнних дій, проте аналіз міжнародної договірної практики свідчить, що іноді після закінчення збройного конфлікту попередні міжнародні угоди поновлюють свою дію у відносинах між державами — сторонами конфлікту. Необхідно підкреслити, що поновлення договорів відбувається як правило на підставі нового волевиявлення держав і може розглядатися як нова угода цих держав щодо взаємних прав і зобов'язань, укладених з врахуванням нових умов післявоєнного часу. Зазначимо, що такий підхід до проблеми дає можливість розглядати міжнародні договори, дія яких була припинена, як такі, що під час війни втрачають свою юридичну силу повністю, тобто використовується формула *ipso facto* (анулювання договору у випадку війни).

Інші підходи Комісії ООН з прогресивного розвитку і кодифікування міжнародного права полягають у тому, щоб обмежити визначення тільки міжнародними конфліктами або міждержавними конфліктами, оскільки головним критерієм має бути не багаточисельність внутрішніх конфліктів, а здатність Віденських конвенцій за своїм характером впливати на дію договорів між державою-учасницею, в якій відбувається конфлікт, та іншою державою — учасницею міжнародних договорів або третьою державою. Було також висловлено погляди на існування якісної відмінності між міжнародними збройними конфліктами і неміжнародними збройними конфліктами, враховуючи, що неможливо виробити однаковий підхід до всіх конфліктів — міжнародних і внутрішніх. Зауважимо, що варто зосередитись на дослідженні зв'язку між застосуванням договорів держав, у яких відбуваються внутрішні конфлікти, й іншими зобов'язаннями держав, зокрема, зобов'язаннями дотримуватися нейтралітету щодо держав, між якими відбувається конфлікт, а також розробити нові норми щодо конфліктів міжнародного характеру.

Комісія ООН з прогресивного розвитку і кодифікування міжнародного права запропонувала комплексне формулювання відповідно до ст. 3 Віденської конвенції 1969 р., де йдеться про міжнародні угоди, які не охоплюються компетенцією Віденських конвенцій: “Збройний конфлікт — означає стан війни або конфлікт, пов'язаний з воєнними діями, які за своїм характером або масштабами можуть вплинути на дію договорів між

державами — сторонами збройного конфлікту або між державами — сторонами збройного конфлікту і третіми державами, незалежно від офіційного оголошення війни або іншого оголошення будь-якою стороною чи всіма сторонами збройного конфлікту” [4]. Теоретична оцінка Комісії ООН з прогресивного розвитку і кодифікування міжнародного права виокремлює два загальні підходи для визначення впливу збройних конфліктів на припинення міжнародних договорів: суб'єктивний підхід, який виявляє наміри сторін щодо договору; об'єктивний підхід, який визначає сумісність договору з внутрішньою політикою під час збройного конфлікту. Прихильники об'єктивного підходу С. Херст, А. Макнейр, Р. Ранк, К. Чінкін, Е. Борхард та ін. вважають, що вплив збройних конфліктів на міжнародні договори має визначатися за критерієм наміру, який використовується як найпоширеніша практика при тлумаченні національного законодавства щодо припинення міжнародних договорів під час війни [7]. Проте деякі члени Комісії стверджували, що критерій наміру може бути одним з можливих, а не головним з критеріїв щодо припинення договору у випадку збройного конфлікту, і посилалися на аргумент, що держави — учасниці договору не можуть передбачити, що станеться з міжнародними договорами, якщо між цими державами розпочнеться збройний конфлікт. Було запропоновано керуватися такими критеріями, як реальність подальшого застосування деяких положень договору у випадку збройних конфліктів, і скласти перелік, враховуючи характер договору, наявність у договорі прямих посилань на ситуацію збройного конфлікту, характер і масштаби конфлікту, кількість учасників договору, важливість подовження дії договору в умовах війни і сумісність виконання зобов'язань за договором з правом індивідуальної або колективної самооборони відповідно до статуту ООН [8].

Інший підхід зосереджує увагу на сумісності міжнародних договорів і позиції держав під час збройного конфлікту, оскільки, як вважається, намір не може розглядатися як головний критерій щодо визначення можливості припинення чи зупинення міжнародних договорів внаслідок збройного конфлікту через нез'ясованість позицій сторін щодо договору: при цьому деякі теоретики (Дж. Кардозо, К. Аллен, Д. Анцілотті) посилалися на аргумент, що недоцільно виходити з того, що держави — сторони договору мають передбачати долю договору, якщо між ними почнеться збройний конфлікт [9; 10].

Підхід сумісності детально досліджувався у відомих справах США щодо впливу збройних конфліктів на міжнародні договори. У справі Тахта В. Хьохса Дж. Кардозо зауважив, що суди мають визначати параметри забезпечення дії певного договору, і чи сумісні умови міжнародних договорів з політикою та безпекою нації у випадку війни, і, таким чином, чи можуть вони вірогідно бути обмеженими мирним часом. К. Ален (Верховний Суд США) вважав, що в даному випадку відповідність історичних джерел і власне інструментарій не дають прямої відповіді, що міжнародні договори стануть некерованими, або повністю або частково у разі виникнення війни, як запевняв Т. Хьохс. Комбінація намірів і сумісності стала стандартом в США при оцінюванні впливу збройних конфліктів на міжнародні договори.

До труднощів міжнародно-правового регулювання припинення міжнародних договорів належить також всеохоплююча категоризація впливу збройних конфліктів на міжнародні договори як державної практики, так і доктрини. По-перше, велика група договорів має багато спільного у практиці їх застосування під час збройних конфліктів. До них відносять договори з гуманітарного права; договори зі спеціальними положеннями щодо застосування під час війни; договори, що регулюють постійні режими або статус; договори або окремі положення, що кодифікують норми *jus cogens*; договори з прав людини; договори, що регулюють міждержавні борги та дипломатичні конвенції тощо. По-друге, два види договорів мають досить багато спільного у практиці їх застосування: двосторонні договори з права правонаступництва та багатосторонні конвенції із законотворчості. По-третє, велика група договорів має різні або дещо суперечливі моменти у застосуванні, зокрема, міжнародні договори, що регулюють відносини в таких галузях, як: транспорт, захист навколишнього середовища, екстрадиції, перетин кордону, дружба між народами, комерція і навігація, інтелектуальна власність, передача засуджених. По-четверте, два види договорів мають мало спільного у практиці застосування: договори зі спеціальними положеннями, в яких застережені випадки, коли вони не діють, а також договори, які є несумісними на практиці із внутрішньою національною політикою під час збройного конфлікту.

На додаток до цього, сучасні дослідження та практика держав свідчать про намагання виробити відповідний часу зміст доктрин і державної діяльності щодо впливу збройних конфліктів на міжнародні договори. Так, з 1993 р. Іспанія зупи-

нила виконання договорів *visa-waiver* із СФРЮ, колишньою югославською республікою Македонією та Боснією і Герцеговиною, коли на території цих країн відбувався збройний конфлікт. Залишається підтвердити, чи ці дії вказують на вплив югославського конфлікту на ці договори, чи краще визначити їх як вплив *state succession*.

У відповідь на запитання стосовно того, які зобов'язання Об'єднане Королівство Великої Британії і Північної Ірландії все ще мало згідно з Конвенцією *Nootka Sound* 1790 р. перед колишніми іспанськими колоніями, держсекретар Великої Британії у 1983 р. заявив, що "Конвенцію було анульовано у 1795 р. через війну між Британією та Іспанією". Хоча ця заява стосується збройного конфлікту, що відбувся на 200 років раніше, вона була зроблена в контексті поточного збройного конфлікту, а саме війни між Об'єднаним Королівством Великої Британії і Північної Ірландії та Аргентиною за контроль над Фолклендськими (Мальвінськими) островами. Наголосивши на тому, що війна 1795 р. знищила Конвенцію *Nootka Sound*, британський міністр пов'язав цей випадок із Фолклендськими островами. 1811 р. Іспанія здійснила евакуацію з островів і покинула їх. Отже, хоча й конвенцію було поновлено, на неї не можна було посилалися у випадку з Фолклендськими островами [8].

Таким чином, проблема впливу збройних конфліктів на міжнародні договори в теорії і практиці залишається складною і невизначеною частиною міжнародного права. Норми, про які йдеться у міжнародних документах, загалом були вироблені відповідно до традиційних військових дій, і сьогодні неясно, наскільки вони відповідають потребам менш формальних, нетрадиційних і часто внутрішніх збройних конфліктів. Ці питання ускладнюються ще й тією обставиною, що суди та політичні департаменти часто не коментують вплив певних збройних конфліктів на міжнародні договори впродовж доволі тривалого часу.

Кодифікація щодо припинення міжнародних договорів в умовах збройного конфлікту в рамках Комісії ООН з прогресивного розвитку і кодифікування міжнародного права сприяла б міжнародному розумінню проблеми та оновленню доктрини, що була написана значною мірою для інших часів.

Усі вищезазначені теорії припинення міжнародних договорів були висвітлені в науці міжнародного права і пропонуються доктриною як засіб, за допомогою якого можливо роз'яснити і розв'язати проблему припинення міжнародних до-

говорів загалом. Водночас Комісія ООН з прогресивного розвитку і кодифікування міжнародного права формулює дещо інший висновок про те, що впродовж кількох поколінь теоретики і практики наполегливо вказували на невизначеність цієї проблематики, оскільки практика держав, на їхню думку, суперечить принципам, які подаються в теорії, і жодна з теорій не охоплює всю сучасну практику держав, організацій та інших суб'єктів міжнародних правовідносин. Сучасна практика доволі різноманітна і суперечлива і залежить від співвідношення сил та домовленостей між зацікавленими сторонами, тому сформулювати загальні правила в цій галузі є проблематичним.



Література

1. Масларова Л. Н. Правно основание за договорната правоспособност на международните организации. — Кн. 4. — Нравна мисъл, 1976,

2. Мережко О. В. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. — К.: Таксон, 2002. — 344 с.

3. Масларова Л. Международни организации: Учебник. — Университет за национално и световно стопанство. — София, 1986. — 215 р.

4. Действующее международное право: В 3 т. / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Изд-во Моск. независимого ин-та междунар. права, 1996. — Т. 1. — 858 с.

5. Jacomet R. La guerre et les Traités // Paris: Yae Law Journal. — 1911. — № 20. — P. 268.

6. Elias T. C. The Modern Law of Treaties. — N. Y.: Oceania Publications Inc. Dobbs Ferry, 1974. — 272 p.

7. Rank R. Modern War and the Validity of Treaties: A Comparative Study (Part 1) // Cornell Law Quarterly. — 1952–1953. — Vol. 38. — P. 511–533.

8. Первый доклад Комиссии международного права о воздействии вооруженных конфликтов на международные договоры. — Режим доступа: <http://untreaty.un.org/ilc/reports/2005/russian/chp5.pdf>.

9. Memorandum by the Secretariat. The effect of armed conflict on treaties: an examination of practice and doctrine. [Електронний ресурс]. А/CN.4/550. — P. 95.

10. Allen F. The Treaty as an instrument of legislation. — N. Y.: The Macmillan Company, 1952. — P. 114.

Незважаючи на наукову розробленість, практика розірвання міжнародних договорів найчастіше суперечить теоретичним принципам. Доцільно зосередити зусилля на подоланні розриву між теорією і практикою у цій галузі міжнародного права.

Несмотря на научную разработанность, практика расторжения международных договоров часто противоречит теоретическим принципам. Целесообразно сосредоточить усилия на преодолении разрыва между теорией и практикой в этой отрасли международного права.

Despite a scientific readiness, practice of cancellation of the international contracts frequently contradicts theoretical principles. It is expedient to concentrate efforts to theory and practice synchronisation in this branch of international law.

Надійшла 4 березня 2010 р.

МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ ПОЗИЦІЙ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ТЛУМАЧЕННІ ІНСТИТУТУ ПРАВА ВЛАСНОСТІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 292–295

З наукового погляду розглядається еволюція інституту власності в європейському праві.

Інститут власності є одним з найбільш динамічних правових інститутів, що зазнавав істотної трансформації у ХХ ст. під впливом різноманітних суспільних чинників [1]. Дещо умовно ці зміни можуть бути розділені на два тісно взаємодіючі процеси. З одного боку, на рівні національних правових систем відбувалася диференціація змісту та засобів правового регулювання відносин власності, яка мала забезпечувати їх адекватність специфічним умовам окремих країн (економічним системам, соціокультурним традиціям тощо). З другого боку, на основі процесів інтернаціоналізації економічного життя починається поступова уніфікація правового режиму власності, що, зокрема, проявляється у становленні регіональних та світових стандартів правового регулювання відносин власності. Згідно з висновками західних дослідників можливість уніфікації правового інституту права власності стала можливою лише на основі формування міжнародно-правових стандартів захисту права власності як одного з фундаментальних прав людини [2].

Основною проблемою застосування міжнародно-правових стандартів є з'ясування змісту цих норм та їх тлумачення. Тлумачити конвенційні норми щодо захисту права власності може лише Європейський суд з прав людини через судові рішення, які мають дві принципово важливі ознаки. По-перше, вони мають обов'язкову природу для всіх країн — учасників Конвенції, а не лише для тих, що є сторонами у справі. По-друге, вони містять стандарти (принципи) вирішення певних правових ситуацій. За змістом у судових рішеннях Європейського суду з прав людини розрізняють твердження *ratio decidendi* (які в подальшому ста-

ють обов'язковими для виконання) та твердження *obiter dictum* (що не мають сили обов'язкових, однак важливі для обґрунтування тих чи інших правових позицій) [3]. Виходячи з цього можна вести мову про вирішальну роль практики Європейського суду з прав людини в імплементації міжнародних стандартів захисту права власності в національні правові системи, що одним із своїх наслідків має розширення значення публічно-правових засад у регулюванні відносин на основі сучасної ціннісної концепції власності.

Звертаючись до витоків впливу прецедентної практики Суду, Д. Мак Брайд зазначив, що в підході Суду до тлумачення Конвенції найскладнішим та найважливішим є аспект, пов'язаний з визначенням її тексту як “живого документа” (еволюційний підхід) та необхідність виходити з цільової природи норм, а не їх формального (текстуального) вираження [4]. Положення Конвенції мають застосовуватись з урахуванням динаміки суспільних відносин. Особливо важливим цей підхід є в контексті захисту фундаментальних прав людини [5].

Необхідність використання еволюційного тлумачення конвенційних норм вперше була достатньо чітко висловлена Судом у рішенні в справі Тайрер проти Великої Британії від 25 квітня 1978 р.: “Конвенція — живий механізм (інструмент), який має тлумачитись з урахуванням обставин дійсності” [6]. Уся подальша практика Суду підтвердила, що не існує формальної “зв'язаності” Суду первісним текстуальним вираженням тих чи інших конвенційних положень або ж його попередніми рішеннями. Якщо змінюються обставини, мають змінюватись і тлумачення, інакше Конвенція пе-

рестає виконувати свою найголовнішу функцію — розв'язання поточних та перспективних суспільних проблем. Адаптацію конвенційної системи до динамічних суспільних умов забезпечує прийняття додаткових Протоколів. Однак цей шлях є надто повільним та заформалізованим за процедурою, щоб забезпечити вирішення цих завдань повною мірою. Найкращим шляхом визнається метод еволюційного тлумачення, завдяки якому достатньо оперативно дають відповідь на нові проблеми, що виникають у суспільстві.

Дослідження практики Європейського суду з прав людини дає можливість говорити про необхідність виділення трьох основних груп чинників, які мають вплив на зміни в тлумаченні конвенційних норм про захист права власності.

По-перше, чинники, що є відображенням змін у суспільстві і створюють безпосередній суспільний контекст застосування конвенційних норм. Такі зміни стосуються будь-яких аспектів суспільного життя, починаючи від моральних засад і закінчуючи змінами техніко-технологічного та організаційного типу. Найбільш суттєвими в цьому контексті стали тенденції до “соціалізації” правових інструментів. Принципи соціальної правової держави, посилення активності держави у розв'язанні соціальних проблем мали значний вплив на загальні засади правової системи. Для сучасної Європи ідея “соціальної єдності” (*social cohesion*) стає все більш важливою, визначаючи, зокрема, і підходи до правового регулювання відносин власності та економічного розвитку в цілому. Це, зокрема, передбачає врахування таких особливостей суб'єктів цих відносин, які роблять їх незахищеними від негативних наслідків тих чи інших суспільних процесів та потребують створення для них певних винятків (принцип “позитивної дискримінації”). Ідея про те, що конвенційні механізми мають надавати насамперед захист “економічно слабким”, повторюється в багатьох рішеннях Європейського суду з прав людини. На цих підставах сучасна модель права власності часто визначається як “соціально-орієнтована” [7]. У діяльності Суду була послідовно реалізована тенденція, що почала формуватись у правовому житті західного світу ще з кінця XIX ст., коли була чітко визначена необхідність трансформації традиційної ліберальної концепції права власності в напрямі пристосування її до нових умов суспільного життя, що вимагали більшої гнучкості правових інститутів у розв'язанні гострих соціальних проблем. Традиційна цивільно-правова модель власності характеризувалась надмірною акцен-

туалізацією на відносинах суб'єкта власності до речей, що, на думку О. С. Йоффе, призводить до “вилучення з відносин власності будь-якого соціального змісту” [8].

На противагу такому підходу було запропоновано визначення сутності власності як певного типу соціальних (суспільних) відносин, завдяки чому обґрунтували необхідність обмеження абсолютного права власності на підставі визнання наявності спільного (або суспільного) інтересу, реалізація якого дає можливість виконувати “соціальну функцію власності”. За своєю юридичною природою така позиція означала “публіцизацію” інституту власності, формулювання проблеми балансу публічних та приватних інтересів, яка стала однією з ключових у підходах Європейського суду з прав людини [9]. Відносно цього можна вести мову про те, що Європейським судом було узагальнено та включено в загальноєвропейський правовий простір ті цінності, що лише визрівали в правовому житті окремих країн, однак за своєю природою вже були наділені ознаками “спільних європейських цінностей”.

По-друге, важливе значення мали зміни в правових засобах регулювання відносин власності в рамках національних правових систем. Такі зміни є відповіддю на технологічні та економічні зміни в суспільстві, однак дуже часто вони відображають більш глибокі процеси модернізації та трансформації суспільства, наприклад, трохи згодом — у постсоціалістичних країнах. Інститут права власності зазнає суттєвих змін, починаються процеси його “дематеріалізації” та урізноманітнення правових проявів. Наприклад, зростає значення асоційованої власності, що дає підстави вести мову про формування нової теоретичної моделі права власності — “модель права власності з виділенням права на управління” як підстави поділу права власності на речову складову і право на управління речами. Цей новий феномен знайшов відображення, зокрема, в підході Європейського суду з прав людини до оцінки статусу корпоративних прав у справі “Совтрансавто-Холдинг проти України” (2002), де вводилось розрізнення власне акцій та права на участь у прийнятті рішень [10]. Поглиблюється процес індивідуалізації правових режимів власності залежно від природи об'єкта права власності, що призводить до особливостей набуття, передачі та припинення права власності [11]. Важливе значення має “розщеплення повноважень власника” на окремі спеціальні повноваження, які також можуть бути суттєво різними залежно від об'єкта права власності. Таке

розщеплення суперечить традиційній для вітчизняної цивілістики доктрині тріади повноважень власника, однак воно набуває все більшого значення в практиці Європейського суду з прав людини. Радикальні зміни відбулись у системі об'єктів права власності, де поряд з появою нових видів майна відбувається зближення речових та зобов'язальних прав. Загалом класичні юридичні конструкції права власності, що були вироблені для тілесних (матеріальних) об'єктів, не задовольняють новим потребам та умовам. Ще Р. Саватьє вказував, що в міру того, як “в юридичній техніці почали з'являтися абстрактні види майна, первісний зміст поняття власність почав розширюватися. Ми змушені вести мову про право власності для того, щоб вказати на повноту прав” [12]. Згідно з висновком німецького дослідника В. Мінке в європейських країнах формується нове бачення власності, що відносить до власності широкий перелік прав та економічних інтересів, наприклад речові права, права вимоги, права членства тощо. Ініціаторами цих новацій виступають конституційні суди розвинутих демократій (Франція, Німеччина, Велика Британія), а їх застосування в практиці Європейського суду з прав людини перетворює такі позиції на більш універсальні та загальні [13].

По-третє, європейські інтеграційні тенденції створюють специфічний контекст ситуації. Потреби уніфікації інститутів права власності стосуються окремих режимів права власності в межах міжнародного приватного права. Однак важливе значення мають і засоби міжнародного публічного права, оскільки тлумачення Європейського суду з прав людини стосуються дещо загальних принципів побудови правової системи і тим самим створюють передумови для зближення національних правових інструментів, стають основою не лише їх формальної уніфікації, а й гармонізації. Ці процеси особливо активізувались з початком підготовки Конституції Європейського Союзу. Варто погодитись з дослідниками, які вказують на те, що прийняття Хартії основних прав людини ЄС [14] та початок створення відносно самостійної системи захисту прав людини в рамках Європейського Союзу засвідчили наявність певних прогалів у “Страсбурзькій системі захисту прав людини”, зокрема, у сфері захисту економічних та соціальних прав, які потребують відповідного реформування [15]. Водночас висновок про “можливість занепаду Страсбурзької системи захисту прав людини” здається необґрунтованим [16]. На нараді в Лейкені Європейська Рада прийняла рішення

щодо необхідності не лише здійснення кроків по інкорпорації Хартії до Угод про створення Європейського Союзу, але й приєднання Європейського Союзу до Європейської конвенції з прав людини. В останньому випадку звертається увага на необхідність “подолання ситуації подвійного стандарту” — Європейський Союз здійснює моніторинг ситуації дотримання прав людини в країнах-кандидатах чи у відносинах з третіми країнами (на основі “клаузули прав людини”), водночас дії самого Європейського Союзу не підлягають такому контролю. Крім того, система захисту прав людини в Європейському Союзі не матиме завершеного характеру без надання права індивідуальної скарги до Європейського суду з прав людини на дії інститутів Європейського Союзу. Разом з тим Європейський Союз має отримати не лише зобов'язання, а й права, що сприятиме захисту прав як індивідуальних, так і колективних. З урахуванням розглянутих обставин ефективна імплементація в Україні стандартів захисту права власності згідно з Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод має враховувати реальне існування двох європейських систем захисту прав людини та тенденції їх гармонізації, що є наслідком спільних зусиль Європейського Союзу та Ради Європи.



Література

1. *Franck Thomas*. Is Personal Freedom a Western Value? / Thomas Franck // *The American Journal of International Law*. — American Society of International Law. — Oct., 1997. — Vol. 91. — № 4. — P. 593–627.
2. *Flinterman C.* The Protection of Economic, Social and Cultural Rights and the European Convention on Human Rights / C. Flinterman // *The Dynamics of the Protection of Human Rights in Europe. Essays in Honoyr of H, F. Schremens*. — T. 3. — The Hague, 1994 — P. 159.
3. *Буроменський М. В.* Застосування міжнародно-правових норм про права людини у внутрішньому правопорядку України // *Вісн. Акад. прав. наук України*. — 1999. — № 1(16). — С. 86–94; *Шевчук С. В.* Основи конституційної юриспруденції. — К.: Укр. центр правн. студій, 2001. — С. 172; *Паліюк В. П.* Застосування судами України Конвенції про захист прав людини та основних свобод. — К.: Фенікс, 2004. — С. 9.
4. *МакБрайд Д.* Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської Конвенції з прав людини // *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст*. — К.: ЗАТ “ВІПОЛ”, 2004. — С. 762.
5. *Le Convention europeene des droits de homme. Commentarie article per article*. — Paris: Economica, 1995. — P. 83.

6. Letsas G. The Truth in Autonomous Concept: How to Interpret the ECHR // European Journal of International Law. — 2004. — Vol.15. — № 2. — P. 238.
7. Traverstone N. New approach to Old Problem. Property and State / N. Traverstone — L. OUP, 2005. — P. 27.
8. Иоффе О. С. Гражданское право. Избранные труды. — М.: Норма, 2000. — С. 256.
9. Покровский И. А. Проблема собственности // Основные проблемы гражданского права. — М.: Юрист, 1998. — С. 198.
10. Справа "Совтрансавто-холдинг проти України" № 48553\99. 25 липня 2002 р. // Рішення Європейського Суду з прав людини проти України. Вип. 1. — Х.: Права людини, 2006. — С. 111.
11. Старженецкий В. В. Россия и Совет Европы: право собственности. — М.: Городец, 2004. — С. 18.
12. Саватье Р. Теория обязательств. — М.: Юрид. лит., 1972. — С. 90.
13. Mincke W. Property. Assets or Power. Objects or Relations as Substrata of Property Rights / W. Mincke // Property Problems from Genes to Pensions Funds / Ed. J. W. Harris. — L. Kluwer Law International, 1997. — P. 78–80.
14. The Charter of Fundamental Rights of the European Union, 2000 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.europarl.europa.eu/charter/default_en.htm
15. G. De Burca. Human Rights. The Charter and Beyond / G. de Burca // Harvard Jean Monnet Working Paper. — Vol. 10. — 2001. — P. 23; Шевчук С. В. Хартія основних прав та свобод Європейського Союзу // Бюл. М-ва юстиції України. — 2001. — № 3. — С. 7.
16. Шевчук С. В. Хартія основних прав та свобод Європейського Союзу // Бюл. М-ва юстиції України. — 2001. — № 3. — С. 9.

Впровадження європейських правових стандартів інституту власності в Україні має проводитися з урахуванням особливостей двох основних європейських систем захисту прав людини.

Внедрение европейских правовых стандартов института собственности в Украине должно проводиться с учетом особенностей двух основных европейских систем защиты прав человека.

Introduction of the European law standards of institute of the property in Ukraine should be spent with the account of features of two main European systems of protection of human rights.

Надійшла 9 березня 2010 р.

ІНСТИТУТ ПОДВІЙНОГО ГРОМАДЯНСТВА (БІПАТРИЗМУ) У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 296–301

Висвітлюється важливість інституту подвійного громадянства і громадянства в цілому в міжнародному праві та розкриваються основні положення стійкого політико-правового зв'язку між людиною та державою, міститься аналіз норм міжнародного та національного законодавства, а також зазначаються основні причини виникнення явища біпатризму, його переваги й недоліки.

Питання інституту подвійного громадянства є важливою й водночас цікавою темою для дослідження, оскільки це питання гостро стоїть як перед світовою спільнотою, так і перед українським народом. Постійна зміна законодавства України щодо громадянства свідчить про невизначеність політики нашої держави з цього питання. Незважаючи на значущість проблеми, українська юридична наука, на жаль, не приділила їй належної уваги. Саме тому вона потребує детального аналізу, який полягає у визначенні особливостей інституту подвійного громадянства у міжнародному праві та детальному вивченні його основних положень. Таким чином, відповідно до поставленої мети мають бути вирішені такі завдання:

- розкриття основних положень подвійного громадянства;
- вивчення міжнародного досвіду та практики застосування законодавства окремих держав у регулюванні цього питання;
- аналіз окремих аспектів інституту подвійного громадянства у суспільному житті;
- аналіз чинного українського законодавства щодо подвійного громадянства.

Біпатризм (подвійне громадянство) (від лат. *bis*- двічі та грец. *patris* — батьківщина) — належність особи одночасно до двох і більше держав. До таких осіб застосовується також термін “особи з множинним громадянством”. Подвійне громадянство — результат колізії законів про громадянство різних держав [9, 39].

Питання подвійного громадянства постає, перше, коли народжується дитина у державі, де діє принцип “права ґрунту”, від батьків, які мають

громадянство держави, де діє принцип “права крові” (наприклад, Чилі — Україна, Аргентина — Росія, Бразилія — Великобританія); по-друге, з приводу натуралізації, якщо законодавство країни, громадянство якої набуває індивід, не вимагає відмови від попереднього (Іспанія — Росія, Ізраїль — Україна); по-третє, внаслідок шлюбу жінки з іноземцем, якщо законодавство країни дружини зберігає за нею громадянство, а законодавство країни чоловіка надає їй своє громадянство. Сучасне міжнародне право не знає єдиної загальновизнаної регламентації питань, що виникають у зв'язку з подвійним чи множинним громадянством. Більшість держав негативно ставиться до такого громадянства. Нині найбільш відомими країнами, де існує інститут подвійного громадянства, є Канада, Австралія, Гренада. Існують також країни, в яких підписано двосторонні договори з іншими країнами про подвійне громадянство між ними. Різні країни мають свої особливі вимоги набуття громадянства. У деяких з них (наприклад, Німеччині, Данії) це взагалі майже неможливо зробити, не кажучи вже про подвійне громадянство.

Отримавши паспорти кількох країн, особа отримує не тільки права і свободи, а й відповідні обов'язки. Тому варто виділити плюси та мінуси подвійного громадянства.

Звичайно, аналізуючи переваги та можливості особи з подвійним громадянством, необхідно виділити значну кількість плюсів. Наприклад, паспорт Канади дає можливість вільно пересуватися Європою, США, а отримати візу в Австралію — проста формальність. Тобто, канадський

паспорт — це ідеальний документ для подорожей. Отримавши паспорт Панами, особі гарантується безвізовий в'їзд до 34 країн, в тому числі країн майже всієї Європи, Латинської Америки, Греції і Кореї [11, 10].

Існують і деякі економічні переваги. Змінюючи місце постійного проживання, дехто намагається уникнути високих податків. Наприклад, у Росії податок з прибутку громадян — 13 %, тоді як у Франції — 52 %. З'являється “можливість” для російсько-французького громадянина віддавати державі вчетверо меншу суму. А от, наприклад, США і Канада вимагають від своїх громадян поповнювати державну казну незалежно від місця проживання. Сплачують податки навіть потенційні громадяни Америки, тобто ті, у кого є лише дозвіл на проживання.

У законодавстві Румунії у ст. 37 її закону про громадянство, що передбачає біпатрид, записано: “Іноземні громадяни й особи без громадянства, яких було позбавлено румунського громадянства до 22 грудня 1989 року з різних, незалежних від них причин, а також їхні нащадки, мають право на повернення громадянства Румунії”. По суті, йдеться про те, що отримати румунське громадянство мають право всі жителі Чернівецької області (до Дністра), чий батьки чи предки до 28 червня 1940 р. мали паспорт громадянина Румунії. Таким чином, тисячі жителів Чернівецької області одержали свій пропуск до шенгенської зони — ним став паспорт сусідньої Румунії [6, 12].

Втім, не будемо плутати два поняття: подвійне громадянство та друге громадянство. З юридичної точки зору це два різних поняття. За наявності громадянств, громадянин двох держав може вибрати, в збройних силах якої країни йому служити. Тобто, щоб мати подвійне громадянство, потрібно, щоб дві країни, громадянином яких особа хоче бути, мали в своєму законодавстві норми, які б давали можливість існувати подвійному громадянству. Наявність двох паспортів у кишені не завжди наділяє особу всіма можливими правами. Тобто наявність двох паспортів — це ще не гарантія безпроблемного перебування в будь-якій третій країні [8, 117].

Тепер звернемося до нормативного регулювання інституту подвійного громадянства. Міжнародними нормативними актами з цього питання є [5]:

- Конвенція про статус натуралізованих осіб, що відновлюють своє постійне місце проживання у державі походження, прийнята в Ріо-де-Жанейро у 1906 р. Учасниками Кон-

венції є 11 американських країн, в тому числі США. Вона встановлює правило, згідно з яким повернення натуралізованої особи у державу попереднього громадянства спричиняє втрату натуралізації та реінтеграцію в попередній державі.

- Конвенція про громадянство жінок, прийнята у 1933 р. на VII Міжамериканській конференції у Монтевідео.
- Конвенція з деяких питань щодо колізій законів про громадянство, прийнята на Гаазькій конференції з кодифікації міжнародного права у 1930 р. Згідно зі ст. 3 Конвенції особа, яка має громадянство двох або більше країн, може визнаватися кожною з держав, громадянином якої вона є, своїм громадянином.
- Протокол щодо військової повинності у деяких випадках подвійного громадянства (підписаний на Гаазькій конференції 1930 р.). Згідно з протоколом особа, що має громадянство двох або більше держав та проживає в одній із цих держав, фактично пов'язана з нею більше, ніж з іншими державами, звільняється від військової повинності в усіх інших країнах, чие громадянство вона має.
- Багатостороння Конвенція з деяких питань щодо колізій законів про громадянство (прийнята у 1936 р. в Гаазі). Оскільки кожна держава діє у сфері законодавства про врегулювання питань набуття та втрати громадянства самостійно, зіткнень (колізій) законів про громадянство різних держав неможливо уникнути. Найбільш реальний засіб ліквідації колізій та спорів, що є їх наслідком, — укладання міжнародних договорів, тобто вироблення відповідних норм міжнародного права. Питання, про які йдеться в договорі, стають за своїм характером міжнародними, і у випадку дійсності договору на нього поширюється принцип *pacta sunt servanda*. Порушення ким-небудь із учасників договору його положень має розцінюватися як порушення норм міжнародного права. Тому вимога зацікавленої держави про виконання договірних норм щодо громадянства не може вважатися втручанням у внутрішні справи держави-порушника. Але оскільки договір пов'язує лише держав-учасниць, така вимога може бути пред'явлена лише однією стороною договору іншій. Внаслідок цього постає

проблема усунення суперечностей між державами, що належать до різних соціально-економічних систем, оскільки з питань громадянства укладено мало універсальних міжнародних договорів.

- Європейська конвенція про скорочення випадків множинного громадянства та про військову повинність у випадку множинності громадянства, підписана у 1963 р. Австрією, Бельгією, Кіпром, Данією, ФРН, Францією, Норвегією, Швецією, Туреччиною і Великобританією.
- Конвенція про статус апатридів 18 вересня 1954 р. Згідно з цією Конвенцією, яка вступила в силу у 1969 р., повнолітній громадянин денационалізується у первинній державі після натуралізації в іншій країні — стороні договору.
- Європейська конвенція про громадянство, підписана 6 листопада 1997 р. у Страсбурзі. Ця конвенція є прикладом того, що останнім часом простежується тенденція до лібералізації подвійного (множинного) громадянства в міжнародному праві. Відповідно до цієї Конвенції держава-учасниця дозволяє громадянам автоматично набувати інше громадянство при одруженні, а дітям — при народженні. Конвенцією також передбачається важливе положення про те, що громадяни держави-учасниці, які мають інше громадянство, на території держави-учасниці, де вони проживають, мають рівні права та обов'язки з громадянами цієї держави. Винятки становлять лише деякі політичні права і виконання військового обов'язку.

Прикладом багатосторонніх угод з питань громадянства є багатостороння угода, укладена в 1950 р. між скандинавськими країнами — Швецією, Норвегією та Данією. Угода була укладена з метою полегшення натуралізації громадян однієї скандинавської країни в іншій та спрощення поновлення у громадянстві осіб, які втратили громадянство однієї держави-сторони через натуралізацію в іншій. Згідно з договором місце народження і місце проживання в іншій скандинавській країні прирівнюється до народження чи проживання у власній державі; цей режим стосується лише осіб, які набули громадянства скандинавської країни через народження вже у другому поколінні, тобто якщо батьки цієї особи теж були від народження громадянами даної скандинавської країни віком від 21 до 60 років; осіб, що мають 10-річну осілість в іншій скандинавській

країні і не підпадали в той час під кримінальне покарання [10, 6].

Якщо виникає проблема встановлення громадянства біпатридів перед національним або міжнародним судом, то в такому випадку судді користуються рішенням, прийнятим Міжнародним судом ООН у справі Ноттебома, який був одночасно громадянином Ліхтенштейну і Гватемали.

Проблема подвійного громадянства стає все більш значущою і в Україні через вплив як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Нещодавній конфлікт між Російською Федерацією та Грузією з обґрунтуванням агресивних дій необхідністю захисту російських громадян на території Грузії актуалізував питання щодо розробки механізмів виявлення та запобігання випадкам подвійного громадянства в Україні. З другого боку, в українському політикумі немає єдності щодо розв'язання проблеми подвійного громадянства й пропонуються діаметрально протилежні підходи до її врегулювання — від обґрунтування доцільності запровадження в Україні подвійного громадянства до категоричного заперечення можливості біпатризму.

Зокрема, лідери Партії регіонів протягом виборчих кампаній 2002–2004 рр. у своїх публічних виступах обґрунтовували переваги подвійного громадянства для України. Серед аргументів, які наводились на користь запровадження подвійного громадянства, найпоширенішими були такі: подвійне громадянство дасть можливість об'єднати українців усього світу; сприятиме посиленню впливу України в країнах другого громадянства та успішності процесу євроінтеграції; позитивно вплине на приплив до України трудових ресурсів та на залучення економічних можливостей країн другого громадянства українців; сприятиме спрощенню ведення бізнесу для підприємців; покращить правовий та соціальний захист українців за кордоном.

Водночас опоненти легалізації подвійного громадянства слушно зауважують, що в українському контексті подвійне громадянство матиме передусім негативні наслідки. Це обумовлюється особливостями розвитку держав, які перебувають на шляху становлення. Зокрема, біпатризм гальмує процес формування спільних цінностей, пріоритетів розвитку нації та, відповідно, єдності народу. Інститут біпатризму нівелює міцність стійкого юридичного зв'язку, який існує між громадянином і державою, послаблюючи стрижневий інститут державної системи — інститут громадянства.

Наслідком поширення практики набуття подвійного громадянства можуть стати міжнародні конфлікти, послаблення спроможності держави впливати на своїх громадян, а також захищати їхні інтереси за кордоном. Біпатризм часто використовується для ухилення від обов'язків громадянина перед державою (військова служба, сплата податків), для полегшення кримінальної діяльності.

Аналіз чинної нормативно-правової бази у цій сфері свідчить про наявність значних прогалин у законодавстві щодо розв'язання проблеми подвійного громадянства в Україні.

У Законі України “Про громадянство України”, прийнятому 2001 р., визначено, що законодавство України про громадянство ґрунтується, відповідно до ст. 4 Конституції України, на принципі “єдиного громадянства” [1].

Водночас у Законі немає визначення біпатризму або множинного громадянства, а серед принципів державної політики (ст. 2) відсутній принцип недопустимості таких випадків. Натомість запобігання явищу безгромадянства серед основних принципів державної політики у Законі закріплено [2, 10].

Якщо процес набуття українського громадянства іноземцями й відповідної втрати їхнього попереднього громадянства має супроводжуватись, згідно із Законом України “Про громадянство України”, достатніми гарантіями (іноземець, який претендує на отримання українського громадянства, має подати декларацію про відмову від іноземного громадянства та протягом двох років подати підтверджуючі документи про вихід із громадянства від уповноваженого органу відповідної держави), то процес підтвердження отримання українськими громадянами іноземного громадянства практично не визначений у законодавстві й потребує більш чіткого врегулювання.

Відповідно, особливу увагу привертає ст. 19 зазначеного Закону України “Підстави для втрати громадянства України”. Згідно зі статтею підставами для втрати громадянства України є: добровільне набуття повнолітнім громадянином України громадянства іншої держави; набуття громадянства України внаслідок обману; добровільний вступ на військову службу іншої держави. Добровільним набуттям громадянства іншої держави, згідно із зазначеною статтею, вважаються всі випадки, коли громадянин України для набуття громадянства іншої держави мав звернутися із заявою чи клопотанням про таке набуття відповідно до порядку, встановленого на-

ціональним законодавством держави, громадянство якої набуто. Отже, у Законі не врегульовано проблеми з подвійним громадянством, набутим особою за певних умов без особистого звернення (автоматично), та з відповідальністю за свідоме приховування подвійного громадянства [3].

Складовою законодавства України про громадянство з 2006 р. стала Європейська конвенція про громадянство. У ній міститься спеціальна глава V, присвячена множинному громадянству, ст. 25 якої зазначається, що положення конвенції не обмежують право держави-учасниці встановлювати у своєму внутрішньодержавному праві принципи збереження або втрати громадянства при набутті громадянства іншої країни [4, 218].

Згідно із Законом України “Про громадянство України” питання набуття та втрати громадянства України вирішуються Президентом України та Комісією з питань громадянства при Президентові України [2, 11].

У січні 2009 р. цією Комісією було розглянуто 425 справ осіб щодо набуття громадянства України та 343 щодо припинення громадянства України. У 2008 р. за рішеннями Президента України, органів внутрішніх справ, дипломатичних представництв та консульських установ України громадянство України набули 45873 особи, припинено громадянство України 5456 особами.

Серед органів виконавчої влади, які беруть участь у процедурі отримання громадянства та позбавлення його, Законом України “Про громадянство України” визначено “спеціально уповноважений центральний орган виконавчої влади з питань громадянства” (ним на сьогодні є Міністерство внутрішніх справ України), Міністерство закордонних справ України та дипломатичні представництва й консульства України, які відповідно до ст. 24, 25 мають приймати документи щодо виходу з громадянства України, вивчати наявність підстав для виходу із громадянства та перевіряти всі необхідні документи, вилучати при виході з громадянства України паспорти громадянина України та зазначені в Законі інші документи.

Необхідно звернути увагу на відсутність у Законі України “Про громадянство України” серед органів державної влади, визначених у відповідних питаннях, Державної прикордонної служби України та Державної митної служби України, які за профілем своїх повноважень можуть бути дієвим механізмом виявлення у громадян України документів, що свідчать про наявність у них громадянства інших держав.

Розглядаючи іноземний досвід недопущення явища біпатризму та множинного громадянства, можна виокремити загальні заходи внутрішньої та зовнішньої політики держав щодо розв'язання цієї проблеми. Серед заходів внутрішньої політики: законодавчі акти, які містять норми, спрямовані на оптацію осіб (можливість добровільного вибору громадянства при зміні державного суверенітету території проживання); надання громадянства дитині за “правом крові” батька, якщо мати має іноземне громадянство; збереження громадянства за жінкою в разі заміжжя за іноземцем; встановлення кількості поколінь іммігрантів, які можуть за “правом крові” претендувати на громадянство [7, 9].

Серед заходів зовнішньої політики ефективним механізмом запобігання випадкам подвійного громадянства є спеціальні міжнародні договори. Україною було укладено низку відповідних договорів з країнами СНД, зокрема з Грузією, Казахстаном, Киргизстаном, Узбекистаном. Проте на сьогодні Україна денонсувала угоди з Грузією та Узбекистаном у зв'язку зі змінами в їх внутрішньому законодавстві про громадянство, що спричинило неузгодженість з положеннями згаданих угод [12, 34].

Отже, проаналізувавши ситуацію, яка нині виникає в питаннях інституту подвійного громадянства, пропоную вжити заходів для подальшого нормативно-правового та організаційно-управлінського вдосконалення інституту громадянства в Україні. Ініціатива щодо їх практичного втілення могла би належати Главі держави та передбачати:

- внесення змін до Закону України “Про громадянство України” в частині доповнення принципів, на яких ґрунтується законодавство України про громадянство, принципом недопустимості подвійного та множинного громадянства з одночасним законодавчим визначенням суті цих понять з метою їх однозначного розуміння суб'єктами застосування, а також запровадження обов'язку громадянина повідомляти відповідні органи державної влади про отримання ним громадянства іншої держави;
- встановлення зобов'язання у Законі України “Про громадянство України” для Державної прикордонної служби України та Державної митної служби України у разі виявлення наявності іноземного паспорта у громадянина України, повідомляти про цей факт та про реквізити документа Комісію з

питань громадянства при Президентіві України, Міністерство внутрішніх справ України та Міністерство закордонних справ України з метою відповідного реагування;

- внесення змін до Кримінального кодексу України у частині введення кримінальної відповідальності за приховування подвійного (множинного) громадянства;
- внесення змін до Закону України “Про правовий статус закордонних українців” шляхом розширення змісту та обсягів громадянських прав на території України для отримувачів статусу закордонного українця в трудовій, підприємницькій, соціальній, освітній, медичній сферах тощо;
- активізацію роботи Міністерства закордонних справ України щодо продовження та поглиблення практики укладання двосторонніх або багатосторонніх міжнародних угод стосовно запобігання випадкам подвійного громадянства.

Наразі дане питання доволі вагоме як на міжнародному рівні, так і на національному. Багато проблем виникає внаслідок колізій у нормативних актах різних держав і варто було б приділити цьому питанню більше уваги. Насамперед, потрібно починати зі своєї країни і свого національного законодавства.



Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 30. — С. 141.
2. Закон України “Про громадянство України” від 16 червня 2005 р. № 2663-IV // Голос України. — 2005. — 22 лип. — С. 10–15.
3. Законодавство України про громадянство. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 50 с. — С. 25–44.
4. Європейська конвенція про громадянство від 6 листопада 1997 р. // Офіц. вісн. України. — 2007. — № 74. — С. 216–225.
5. Міжнародне законодавство про громадянство. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — С. 85–108.
6. Бедрій Р. Особливості інституту подвійного громадянства в міжнародному праві // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. міжнар. відносини. — 2006. — № 1. — С. 12.
7. Майданник О. Про інститут громадянства України // Право України. — 2007. — № 2. — С. 9.
8. Тускоз Жан. Міжнародне право. — К., 1998. — С. 117.
9. Черниченко С. В. Международно-правовые вопросы гражданства. — М., 1968. — С. 39.
10. Боярс Ю. Р. Вопросы гражданства в международном праве. — М., 2002. — С. 6.

11. Ларін М. Подвійне громадянство, як валіза з подвійним дном? // Юрид. вісн. України. — 2004. — № 45. — С. 10.

12. Нагорний Є. Удосконалення законодавства України про громадянство — запорука захисту прав людини // Право України. — 2006. — № 10. — С. 33–35.

Здійснено аналіз, систематизацію та узагальнення міжнародно-правових та національних актів, спрямованих на врегулювання питання громадянства. Визначено особливості інституту подвійного громадянства у міжнародному праві та досліджено його основні положення, а також вивчено міжнародний і вітчизняний досвід із врегулювання даної проблеми. Було внесено власні зауваження і пропозиції щодо нагального покращання ситуації.

Произведен анализ, систематизация и обобщение международно-правовых и национальных актов, которые направлены на урегулирование вопроса гражданства. Это позволило проанализировать и обозначить особенности института двойного гражданства в международном праве и исследовать его основные положения, а также изучить международный и национальный опыт в урегулировании данной проблемы и внести собственные замечания и предложения, которые способствовали бы скорейшему улучшению сложившейся ситуации.

In writing this article, the systematisation and generalisation of international law and national acts, in relation to resolving the question of nationality, was analysed. This allowed us to analyze and define the characteristics of dual citizenship in international law and to investigate its main provisions. And also to learn international and national experiences in addressing.

Надійшла 10 березня 2010 р.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

Наукові праці МАУП, 2010, вип. 1(24), с. 302–307

Досліджується становлення соціальної держави на європейському континенті, історія й сучасний стан соціальних відносин у Європі.

Дослідження питання соціальних відносин та соціальних прав сягає у глибину століть. Вагомий внесок у наукове осягнення цієї проблеми був зроблений філософами давнини. Аналіз політико-правового тлумачення поняття соціальних відносин показує, що в багатьох дослідженнях це поняття тісно зближується і навіть поєднується з поняттям державності [1, 20]. Теоретична конструкція соціальної держави складається поступово, відповідно до усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави.

Треба зауважити, що ідея соціальної держави виникла як альтернатива ліберальній державі, яка продемонструвала свою неспроможність у забезпеченні соціальних прав і гідного рівня життя всім громадянам. Якщо теорія класичного лібералізму виходила з формального проголошення прав людини, але нічого не пропонувала для їхньої реалізації, то соціальна держава наповнила реальним і конкретним змістом права кожної людини. Тобто можна зробити висновок, що соціальна держава не тільки проголошує, а й здійснює політику, спрямовану на забезпечення соціальних прав громадянина.

Становлення соціальної держави на європейському континенті обумовлене специфікою лібералізму континентальної Європи і вимогами часу її започаткування. Зважаючи на ці обставини, можна зробити такі висновки: по-перше, соціальна держава розглядається як закономірний продукт процесу еволюції громадянського суспільства в напрямі до громадянського суспільства соціальної демократії; по-друге, соціальна держава виникає внаслідок зміни підвалин лібе-

ральної держави, що передбачає поєднання тожності і відмінності; по-третє, соціальна держава проектується і реалізується як конституційний принцип, що входить до складу дескриптивної концепції “демократичної, соціальної правової держави”, в якій він узгоджується з традиційними конституційними засадами [1, 29].

Поняття “соціальна держава” було запроваджено до наукового обігу Л. Фон Штайном у 1850 р., проте активна теоретична розробка даної проблеми розпочалася в першій половині ХХ ст. Ідеологічною основою “соціальної держави” стали погляди англійського економіста Дж. Кейнса, який обґрунтував необхідність державного втручання в соціально-економічну сферу з метою запобігання економічним кризам, безробіттю, підвищення добробуту населення через перерозподіл доходів між різними соціальними групами [1, 30]. Термін “соціальна держава” вперше офіційно вжито в Конституції ФРН 1949 р. і, власне кажучи, лише після цього увійшов у широкий науковий обіг [1, 30].

Дослідники виділяють три основні сутності парадигми держави загального добробуту: 1) соціальні права громадянина, які є сутністю ідеї держави загального добробуту; 2) у державі загального добробуту основна відповідальність за соціальне забезпечення покладена на уряд; 3) добробут фінансується в основному через прямі витрати на соціальні потреби [2, 23].

Започаткування соціальної держави і соціально-економічних прав людини відбувається в період функціонування ліберальної держави. Саме ліберальною державою започатковується традиція закріплення в конституціях не суб'єктивних соціально-економічних прав людини, а програм-

них завдань держави, якими вона зобов'язує себе до соціально орієнтованої діяльності. Викладення конкретних прав цієї категорії переноситься на рівень поточного законодавства.

За умови фіксації системи соціальних прав громадян (право на вільну працю, на соціальне забезпечення, відпочинок, освіту, соціальну допомогу, пенсійне забезпечення, соціальне страхування, освіту, гідний рівень життя тощо), ми отримуємо доволі чіткі орієнтири, з якими можна порівняти реальний стан щодо дотримання цих прав [3, 45].

Іншим елементом запропонованого визначення є наголос на позитивному характері регулювання соціальних відносин. Вказуючи на позитивний характер соціальних прав, ми тим самим робимо наголос на тому, що стан соціальної безпеки стає можливим лише за умови активної діяльності з боку державної влади [3, 47].

Таким чином, фіксуючи зв'язок між соціальною безпекою та формою функціонування держави ("правова — неправова держава", "соціальна — патерналістська держава"), ми водночас вказуємо і на певну сукупність умов, завдяки яким держава гарантує належний рівень соціальної безпеки громадян. З одного боку, це наявність ознак правової держави — верховенство права, пріоритет прав людини і громадянина, законність тощо, а з другого боку, — це суто економічні чинники, які дають можливість державі забезпечувати соціальні права громадян. Хоча останнім часом здебільшого приділяють увагу саме економічній детермінанті [3, 47].

Поняття "соціальна держава" може розглядатися як теорія і як практика, що спирається на конституційне проголошення країни соціальною державою. Оскільки Конституція України, проголосивши її соціальною державою, закріпила не стільки реальний, скільки належний стан держави, досліджуватись мають саме теоретичні моделі соціальної держави [4, 28].

З правом людини на свободу кореспондується її обов'язок бути незалежною і самостійною. Незалежність особи тісно пов'язана з правом приватної власності, первісне право на яку надає праця. Отже, щоб забезпечити свою соціальну автономію, людина має працювати. Цей обов'язок складається з двох частин. По-перше, кожний індивід має в цьому плані певні зобов'язання перед собою і своєю сім'єю. По-друге, оскільки людина є членом суспільства, де тільки і можливий вільний і всебічний розвиток її особистості, вона несе перед ним не забезпечений правовою санкцією соціальний обов'язок, що передбачає ст. 23 Конституції України [4, 27].

Визнаючи, що праця є обов'язковою передумовою добробуту його розподілу, перерозподілу, і допускаючи правомірність висновку про обов'язок працювати, неможливо не погодитись з існуванням права на працю. Якщо ст. 43 Конституції України визнає це право, то Основний закон ФРН не передбачає його конституційного закріплення. Воно передбачено конституціями земель і міжнародними правами [4, 28].

У сучасних конституціях більшості європейських країн закріплено *expressis verbis* власне не основи правового забезпечення соціальної політики, а принцип соціальної держави та перелік основних прав і свобод людини. Закріплення ідеалу соціальної держави відбувається на рівні основного закону, тобто на конституційно-правовому рівні, і деталізується у національному законодавстві. Конституційно-правове закріплення відбувається двома способами: *expressis verbis* у змісті конституції і шляхом формування каталогу конституційних прав і свобод [5, 156]. Серед європейських держав закріплення ідеалу соціальної держави *expressis verbis* міститься в Конституціях ФРН, Іспанії, Франції. Разом з цим принцип соціальної держави закріплено *expressis verbis* у ст. 1 Конституції України, де зазначено, що "Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава" [6, 4]. Це свідчить про те, що поряд із становленням в Україні правової держави, має бути сформована соціальна держава.

В юридичній літературі питання, пов'язані з соціальним захистом; правовим регулюванням порядку формування і діяльності органів соціального захисту, визначаються як соціальна політика держави [7, 26].

Насамперед слід зазначити, що не існує єдиної дефініції соціальної політики, яка була б законодавчо закріплена у нормативно-правових актах. Критеріями її визначення виступають відносини, яких вона стосується, конкретна предметна сфера, її мета та конкретні завдання. Юристи ж запозичили розуміння соціальної політики у соціологів, філософів та економістів.

Головною метою соціальної політики є забезпечення основних потреб населення кожної держави, що, в свою чергу, зумовлює необхідність активного державного втручання у регулювання соціальної сфери. Предметом соціальної політики є соціальні відносини, метою яких є забезпечення розвитку особистості та забезпечення гідних умов життя людини. А об'єктом соціальної політики виступає людина та забезпечення її належним життєвим рівнем. Тому на міжнародному рівні

регулювання вищезгаданих питань доцільніше розглядати у зв'язку із правами людини.

Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше далася взнаки наприкінці XIX ст., коли індустріальні країни почали приймати трудове законодавство. Законодавство, яке підняло вартість праці, мало наслідком погіршення конкуруючої спроможності цих країн щодо тих, які не мали трудового законодавства. Економічна необхідність примусила їх радитися між собою, що спричинило появу перших конвенцій, у яких держави давали зобов'язання іншим державам стосовно прав своїх громадян. Бернська Конвенція 1906 р. проти праці жінок у нічну зміну може розглядатися як перша багатостороння конвенція, що має на меті захист соціальних прав. У 1919 р. було засновано Міжнародну Організацію Праці (МОП), яка прийняла багато конвенцій, які регулюють права людини в галузі праці. Отже, у той час як класичні права людини були визнані набагато раніше за соціальні права, саме останні першими знайшли своє закріплення в міжнародних правових нормах.

Необхідно зазначити, що термін “прав людини” використовується для визначення широкого спектра прав — від права на життя до права на культурну самобутність. Вони включають усі елементарні передумови існування, що відповідають людській гідності. Ці права можуть упорядковуватися і називатися по-різному. На міжнародному рівні, як правило, існує відмінність між громадянськими та політичними правами, з одного боку, та економічними, соціальними та культурними правами, з іншого. Ідея сформувати основні права виникла у зв'язку із потребою захистити людину від тиранічного використання державної влади [7, 17].

Існує кілька класифікацій прав людини. Одна з класифікацій поділяє права на “класичні” та “соціальні”. Перші містять громадянські та політичні права і спрямовані, головним чином, на обмеження влади держави над людиною. Другі включають економічні, соціальні та культурні права. Вони, як правило, вимагають від держави активних дій для створення умов, необхідних для задоволення тих чи інших прав, зокрема, у таких галузях, як зайнятість, освіта та охорона здоров'я. Іншими словами, класичні права пов'язані з обов'язком держави (державної влади) утримуватися від певних дій, а соціальні права зобов'язують її надавати певні гарантії. Тобто, перші — класичні права — це обов'язок досягнення даного результату, а соціальні права — обов'язок надати для цього засоби [8, 19].

Розглядаючи права людини, необхідно виділити фундаментальні та основні права. Фундаментальними вважаються право на життя та право на недоторканність особи. Що ж до основних прав, то до них належать ті, які мають абсолютний пріоритет у внутрішній та зовнішній політиці. Вони включають усі права, що стосуються первинних матеріальних та нематеріальних потреб людини. Основні права включають право на життя, право на певний рівень безпеки, право на недоторканність особи, свободу від рабства, тортур, незаконного позбавлення волі, дискримінації та інших актів, які зневажають людську гідність. Вони також включають свободу думки, совісті та релігії, а також право на забезпечення фізичних потреб (харчування, одяг, житло, медичне обслуговування) та інші суттєві права, необхідні для фізичного та морального здоров'я людини.

За цією системою класифікації існує ще одна група прав — “права участі”, — які є суттєвою передумовою для захисту основних прав людини. Вони включають у себе громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Існує також класифікація, що поділяє права людини на права першого, другого та третього покоління [9, 24]. До прав першого покоління належать громадянські та політичні права. Правами другого покоління є соціально-економічні та культурні права. Правами третього покоління є так звані права “солідарності”, які включають право на мир, на чисте навколишнє середовище, на рівне користування спільною спадщиною людства і т. д. Усі ці права є колективними.

Усі наведені категорії прав набули втілення у найважливіших міжнародно-правових документах, одним з яких є Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ) 1948 р. Ключовий принцип соціальних та економічних прав, навколо яких будується вся їх система, зафіксовано у п.1 ст. 25 Загальної декларації прав людини: “Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи харчування, одяг, медичний догляд і необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримки здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право забезпечення у випадку безробіття, інвалідності, вдовства, настання старості чи іншого випадку втрати засобів до існування з незалежних від неї обставин” [10, 27]. Визначенню кола соціальних прав у ЗДПЛ присвячено ст. 22–26, однак вони не були віднесені до окремого розділу. До цих прав належать: право на соціальне забезпечення (ст. 22); право на відпочинок та на оплачувану відпустку, нормування тривалості робочого

дня (ст. 24); право на працю, вільний вибір праці, на справедливі та сприятливі умови праці, на захист від безробіття (ст. 23); право на утворення професійних спілок та на вільний вступ до них з метою захисту своїх інтересів і т. д. [11, 218].

Однак треба зауважити, що проблема класифікації прав людини на “класичні” (громадянські та політичні) і “некласичні” (соціально-економічні та культурні) виникла ще задовго до створення Загальної декларації прав людини і стала причиною “розподілу” каталогу прав людини за двома окремими міжнародними пактами.

Ухвалена як резолюція Генеральної Асамблеї ООН, ЗДПЛ не є міжнародним договором. На основі Загальної декларації прав людини Комісія ООН з прав людини розробила запропоновані в 1966 р. для прийняття юридично обов’язкові документи — Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, які найповніше визначили перелік та зміст основних прав людини. Обидва документи набрали чинності в 1976 р. після ратифікації їх, як було обумовлено, 35 країнами. Зміст пактів закріпив різний рівень обов’язковості їх положень для держав-учасниць. Так, ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права зобов’язала кожну державу “зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступове повне здійснення визначених в цьому Пакті прав...” [12]. Права, визначені Пактом, такі як право на працю, право на соціальне забезпечення і достатній життєвий рівень, — мають програмний і заохочувальний характер. Кожна країна забезпечує втілення у життя цих прав у міру своїх економічних можливостей, на відміну від Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, який дає більш чітку формулу обов’язковості дотримання проголошених ним прав.

Міжнародний Пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р. (далі Пакт) дає змогу структурувати права людини за такими трьома групами: право на працю в справедливих та сприятливих умовах (ст. 6–8); право на соціальний захист, достатній життєвий рівень і на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров’я (ст. 9–12); право на освіту та користування здобутками свободи в галузі культури і результатами наукового прогресу (ст. 13–15). При цьому змістовою відмінністю цього Пакту від інших документів є те, що, окрім проголошення та визначення того чи іншого права, яке належить до системи

соціальних прав, у ньому дається і перелік (хоча і не вичерпний) тих заходів, які мають бути застосовані державами для реалізації названих прав, а саме: розробка програм професійно-технічного навчання, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини.

Таким чином, визнаючи основні соціальні права, міжнародне право виходить з того, що сама їх специфіка потребує подвійного юридичного механізму, який не лише визначає чи декларує ту чи іншу добірку права, а й встановлює такі процедури реалізації та контролю за реалізацією означених прав, які здатні забезпечити втілення всієї сукупності соціальних прав людини в суспільному та державному житті.

Також слід згадати такі міжнародно-правові акти, як Декларація соціального прогресу та розвитку (ДСПР) від 11 грудня 1969 р. та Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру та на благо людства від 10 листопада 1975 р. Серед основних соціальних прав, що мають забезпечуватися сучасними державами, ДСПР виділяє такі права: жити в гідних умовах та використовувати досягнення соціального прогресу (ст. 1), на працю та вільне її обрання (ст. 6), на справедливий розподіл національних прибутків (ст. 7), на захист від зубожіння, на високий рівень медичного обслуговування та охорону здоров’я (ст. 10), на соціальне забезпечення, захист материнства, захист прав інвалідів, дітей та осіб похилого віку (ст. 11) [10, 218].

Разом з тим, треба зазначити, що всі вищевведені ідеї щодо соціальних та економічних прав виникли та утвердилися паралельно із створенням двох потужних організацій на європейському континенті — Ради Європи та Європейського Союзу, їх діяльність надала значний поштовх розвитку соціальних відносин у Європі.

На сьогодні характер правового регулювання соціальних відносин в європейському регіоні дає підстави говорити про розвиток цих відносин у двох напрямках: в рамках Ради Європи та Європейського Союзу.

Можна запропонувати таку періодизацію розвитку соціальних відносин в Європі, який пройшов три етапи. Перший етап у розвитку соціальних відносин був започаткований після закінчення періоду світових війн, і основна роль в цьому належить У. Черчіллю, який закликав до об’єднання Європи [12, 472] та сприяв створенню міждержавної організації Ради Європи. У 1949 р. було прийнято Статут Ради Європи, в основу

якого покладено захист прав людини, в тому числі і соціально-економічних прав. Розділ 1 Статуту складається з єдиної статті, в якій йдеться: “Метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між її членами в ім’я захисту і здійснення ідеалів і принципів, що є їх спільним надбанням, і сприяння їх економічному і соціальному прогресу” [14, 9]. У політичній ситуації, що склалася на той час у світі навколо проблеми прав людини, європейські держави створили ефективну систему контролю за дотриманням у регіоні політичних та громадянських прав людини — механізм моніторингу за дотриманням державами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (Конвенція 1950 р.). На тому ж етапі нею було розроблено Європейську соціальну хартію 1961 р. (ЄСХ), яка встановила стандарти в галузі соціальних прав [14].

Звертає на себе увагу те, що в праві Європейського Союзу відсутнє загальне визначення соціальної політики. Порівнюючи Римський договір (1957 р.) з Маастрихтською угодою, відомою як Договір про Європейський Союз (1992 р.), зрозуміло, що, незважаючи на труднощі, соціальна політика зберегла важливе значення в процесі інтеграції. У Договорі про Європейський Союз 1992 р. соціальний процес в державах-членах та їх соціальне зближення розглядаються як головні його цілі. Рейтинг соціальної політики залишився високим, а зроблено в цій сфері на першому етапі розвитку соціальних відносин було далеко не все, що планувалося. Не випадково в документах Європейського Союзу наголос робиться, як правило, на виконанні положень Хартії 1989 р., особливо в тому, що стосується безробіття і умов праці на робочому місці. І хоча витрати на соціальні потреби були значними, результати не вражали [13].

Свої незручності внесла особлива позиція Великої Британії, уряд якої відмовився приєднатися до програми заходів Співтовариства у сфері соціальної політики. Особливе небажання було виявлено до заходів у сфері відносин профспілок і підприємців, а також щодо умов праці. Спроба напрацювати компроміс не привела до успіху. Протокол, доданий до Маастрихтської угоди, зафіксував, що “Об’єднане Королівство Великої Британії і Північної Ірландії не бере участі в обговоренні і прийнятті Радою пропозицій, зроблених на підставі даного Протоколу і вищезгаданої Угоди” (п. 2 Протоколу про соціальну політику) [10].

Отже, формується двоярусна соціальна політика: в межах Римського договору Велика Британія

може брати участь у реалізації соціальної політики, але якщо запропонована норма є складовою частиною нової розширеної соціальної політики згідно з Маастрихтською угодою (мається на увазі Хартія основних соціальних прав трудящих ЄС 1989 р.), вона не бере в ній участі. Треба відзначити, що Амстердамський договір 1997 р. значно посилив захист соціальних прав людини. Це стало можливим частково тому, що Велика Британія переглянула своє попереднє ставлення до цієї частини права Європейського Союзу і приєдналася до соціальної політики Європейського Союзу.

Щодо діяльності Ради Європи на другому етапі розвитку соціальних відносин, то в 1991 р. було прийнято Протокол про внесення поправок до Європейської соціальної хартії 1961 р. для підвищення ефективності ЄСХ і, зокрема, для поліпшення функціонування її наглядового механізму.

Підсумувавши весь досвід розвитку соціальних відносин на цьому етапі, у 1996 р. в рамках Ради Європи була ухвалена Переглянута Європейська соціальна хартія (ЄСХп) [13, 70–83].

Третім етапом розвитку сучасних соціальних відносин можна вважати початок ХХІ ст. з моменту прийняття Хартії основних прав Європейського Союзу (Хартія 2000 р.) на саміті у грудні 2000 р. в м. Ніцца. Парламентська Асамблея Ради Європи зауважила, що Хартія 2000 р. має доповнювати, а не послаблювати, систему захисту прав людини в Європі, закріплену Конвенцією 1950 р. та Європейською соціальною хартією, яка гарантує права для громадян усіх держав — членів Ради Європи, в тому числі громадян держав — членів Євросоюзу, а також, що прийняття цього документа не веде до дублювання, а є простою необхідністю.

Таким чином, останнім часом все більше прибічників набула ідея заміни установчих договорів ЄС Конституцією [14, 2]. Церемонія підписання Договору, що запроваджує Конституцію для Європи, главами держав і урядів 25 країн — членів Євросоюзу відбулася 29 жовтня 2004 р. у Римі. Парламенти кожної з двадцяти семи країн Євросоюзу (станом на лютий 2008 р.) мали затвердити цей документ, тільки після цього він би набрав чинності. Однак на сьогодні його ратифікували 13 держав. У Франції та Нідерландах він був відхилений, у зв’язку з чим процес ратифікації призупинили. 13 грудня 2007 р. був підписаний Лісабонський договір, який, з точки зору фахівців, подолав кризу, яка сталася після призупинення ратифікації Договору, що запроваджує Конституцію для Європи.



Література

1. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: Моногр. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. — 600 с.
2. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика: Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — 176 с.
3. Скрипник О., Тихий В. Соціальна держава і проблеми забезпечення соціальної безпеки // Вісн. Конст. Суду України. — 2002. — № 2. — С. 42–49.
4. Яковюк І. Про обсяг поняття “Соціальна держава” // Право України. — 1998. — № 11. — С. 26–28.
5. Конституційне право України / Погорілко В. Ф., Фріцький О. Ф. та ін. — К.: Наук. думка, 1999. — 734 с.
6. Лапка О. Соціальний захист деяких категорій державних службовців: визначення його поняття // Право України. — 2001. — № 3. — С. 47–49.
7. Арах М. Европейский союз: видение политического объединения. — М., 1998. — С. 17.
8. Рабінович П. М. Основні права людини: поняття, класифікації, тенденції // Укр. часопис прав людини. — 1995. — № 1. — С. 19.
9. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини. — К.: КМ АСАДЕМІА, 2000. — 262 с.
10. Лукашова О. А. Пошук нової парадигми: подолання крайнощів // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні. — К., 1998. — С. 27.
11. Действующее международное право: В 2 т. Т. 1 / Сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М.: Междунар. отношения, 2002. — С. 218.
12. Churchill W. S. The Second World War. L., V. 1947. — 504 p.
13. Нова Європейська соціальна хартія // Укр. часопис прав людини. — 1998. — № 1. — С. 70–83.
14. Майбутнє Європи // Євробюлетень. — 2003. — Червень. — С. 2.

Рівень розвитку теорії соціальної держави залежить від ступеня усвідомлення громадянським суспільством об'єктивної потреби в зміні сутності держави.

Уровень развития теории социального государства зависит от степени осознания гражданским обществом объективной потребности в изменении сущности государства.

The level of development of the theory of the social state depends on comprehension of objective requirement for change of essence of the state by a civil society.